

ליסטים' ביהודה ובערביה*

בנימין איזק

הבעיות הצבאיות שעמדו בפני הצבא הרומי ביהודה ובערביה

התוספתא מספרת 'מעשה בליסטים אחד' שנתפס בקפדוקיה, ובקשתו האחרונה, לפני הוצאתו להורג, היתה: 'צאו ואמרו לה לאשתו של שמעון בן כהנא: אני הרגתי בכניסתו ללוד'.¹ הרוצח דאג אפוא לכך, שאלמנת קרבנו תשוחזר מכבלי עגינותה ותוכל להינשא בשנית. שמעון בן כהנא נמנה עם חוגי החכמים ושהה בבית-המדרש בלוד בתקופה שבין המרד הגדול לבין מרד בר-כוכבא.² התקופה, זהות הנרצח והתנהגות הרוצח מעידים על כך, שהיה זה רצח פוליטי.

חכם ידוע אחר בן אותה תקופה היה ר' חנינא בן תרדיון, מן העשירים באנשי הגליל וגבאי של צדקה. לפי המסופר, הצטרף בנו לכנופיית-ליסטים ולאחר-מכן בגד בהם.³ הדבר נתגלה, והבן נהרג על-ידי אותם ליסטים. לאחר שלושה ימים ביקשו לקבורו מפני כבוד אביו. אולם רבי חנינא בן תרדיון ושאר בני המשפחה מנעו מן הבן קבורה מכובדת וקיללוהו נמרצות. ר' חנינא הוצא להורג בידי הרומאים לאחר מרד בר-כוכבא ונמנה עם עשרת הרוגי מלכות. הרקע של הבן והתנהגות הליסטים מצביעים על כך, שהיתה זו קבוצה של אנשים בעלי מניעים פוליטיים, 'לוחמי-גרילה' או 'טורוריסטים' – הכל על-פי נקודת מבטו של המגדיר.

אלה הן שתי דוגמאות לליסטות פוליטית בשנים שלפני מרד בר-כוכבא. תוצאות המחקרים הארכיאולוגיים של שרידי המתקנים של הצבא הרומי שנערכו בשנים האחרונות בירדן ובישראל, נתפרסמו במאמרים רבים. הועלו בהם מסקנות היסטוריות, שנתבססו על סקר מספר גדול של

* זהו נוסח מתוקן של מאמר שהופיע ב-*Harvard Studies in Classical Philology* [=HSCP], 88 (1984), pp. 171-203. עיקרו הובא בהרצאה שניתנה ב-Institute for Advanced Study ב-4 בפברואר 1981, וכן בפגישה השנתית של Association of Ancient Historians באן-ארבור, משיגן, ב-9 במאי 1981. עזרה רבה הוגשה לי על-ידי אהרן אופנהיימר, שסיפק לי הפניות למקורות חז"ל על ליסטות וכן העיר לכתב-היד. הערותיו של ג"ר באוארטוק היו לי לעזר רב. כן היו לי לתועלת שיחותי עם ט' בארנס, ד' אידי, ז"פ גיליאם, ד' גרף, פ' היאמס, מ"מ רוקסאן וד' רובין. לכולם נתונה תודתי.

1 תוספתא, יבמות, ד ה. והשווה: ירושלמי, יבמות ב, ד ע"א-ע"ב; יבמות כה ע"ב. לפי הירושלמי הוא נאסר בקיסרין שבקפודוקייה; לפי הבבלי – 'במגיזת קפוטקיא', דהיינו מזקה.

2 שמעון בן כהנא היה תלמידו של ר' אליעזר בן הורקנוס (100-130 לספירה לערך), שעמד בראש בית מדרש בלוד, והיה מורו של רבן שמעון בן גמליאל השני (130-160 לספירה לערך), וראה: תוספתא, פרה, יב ו. מכאן רמז לזמנו של שמעון בן כהנא. ההקשר ההלכתי של המעשה בתוספתא עוסק בשאלה, באיזה מקרה הוראה ברצח יכולה לשמש כעדות, שעל-פיה ניתן לאלמנת הקרבן להינשא מחדש.

3 איכה רבה, ג ו (מהדורת בובר, עמ' 128); שמחות, יב יג (מהדורת הייגר, עמ' 199 ואלף). על ר' חנינא בן תרדיון כגבאי-צדקה ראה, למשל: בבלי, בבא בתרא י ע"ב. הוצאתו להורג בעקבות מרד בר-כוכבא נזכרת בבבלי, עבודה זרה יז ע"ב-יח ע"א.

מצודות, דרכים ומבנים אחרים כנגב ובאזור המדבר של ירדן.⁴ השאלה העיקרית היא כמובן, מה היה תפקידו של הצבא בתקופה הרומית והביזאנטית? תפקיד הצבא מוגדר — לעתים קרובות ללא דיון מעמיק — כהגנת הגבולות.⁵ אולם לפני שנוכל להגדיר את תפקיד הצבא הרומי ביהודה ובערביה, עלינו להשיב על מספר שאלות: ראשית, מה ידוע לנו על סכנת פלישה לאזור במשך התקופה הרומית והביזאנטית? האם היה לחץ הנוודים חזק באותה מידה במשך כל הזמן? האם לחץ זה התקיים כל הזמן, ברובו או אך לעתים? שנית, האם ההסכר המתקבל ביותר על הדעת לשימוש במתקנים שנתגלו הוא הגנת הגבולות? שלישית, אילו תפקידים אחרים היו עשויים להיות לצבא? באיזו מידה היה השלטון הרומי בפרובינקיה מבוסס על כוח? האם העמים הנשלטים קיבלו עליהם לחלוטין את מרות השלטון הרומי? האם היתה נאמנותם מפותקת או שהיו עוינים באופן פעיל? מה היתה מידת היציבות החברתית, הפוליטית והכלכלית? ובקיצור: מה היו הבעיות הצבאיות בפניהן עמדו הרומאים בפרובינקיות אלה?

פולשים נוודים?

גם אלה הגורסים, כי עיקר תפקידו של הצבא הרומי באזור זה היה הגנת הפרובינקיות מפני פולשים נוודים, מודים כי אין אף מקור אחד המזכיר קשיים רציניים שנגרמו על-ידי שבטים נוודים לפני התקופה הביזאנטית.⁶ שתיקה כזאת היא משמעותית, הואיל וביהודה, כפרובינקיה רומית, נכתבה ספרות מקומית בהיקף נרחב. יוסף בן מתתיהו הוא ההיסטוריון היחיד בעת העתיקה, שהותיר אחריו תיאור רהוט על המעבר ההדרגתי מממלכה עצמאית לפרובינקיה רומית. הספרות

4 האתרים הצבאיים הרומיים כנגב נבדקו על-ידי מ' גיחון, שאת דעותיו ניתן למצוא במאמרים רבים, ולאחרונה M. Gichon, 'Research on the Limes Palaestinae: a Stocktaking', W.S. Hanson & L.J.F. (eds.), *Roman Frontier Studies [=RFS]*, 1979, Oxford 1980, pp. 843-864. מתקני הצבא הרומי בירדן נבדקים על-ידי מספר ארכיאולוגים, שכולם מפנים (ורואים עצמם חייבי תודה) למאמרו של G.W. Bowersock, 'A Report on Arabia Provincia', *JRS*, 61 (1971), pp. 219-242. *Roman Arabia*, Cambridge Mass. 1982. [להלן: באוארוסק, ערביה הרומית]. אשר לדרום-ירדן ראה: D. Graf, 'The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier', *BASOR*, 229 (1978), pp. 1-26; idem, 'Nabataean-Roman Military Sites in Southern Jordan', *ADAJ* 23 (1979), pp. 121-127. אתרים רבים נבדקו בשנת 1976 על-ידי צוות-סקר בראשות תומאס פארקר. ראה דיין-יחשבוני ראשוני שלו: Th. Parker, 'Archaeological Survey of the *Limes Arabicus*: a preliminary Report', *ADAJ*, 21 (1976), pp. 19-31; idem, 'Towards a History of the *Limes Arabicus*', *RFS*, 1979, Oxford 1980, pp. 865-878. D. Kennedy, 'The Frontier Policy of Septimius Severus: new evidence from Arabia', *ibid.*, pp. 879-888; idem, 'Legio VI Ferrata', *HSCP*, 83 (1960), pp. 289 ff.; *Archaeological Explorations on the Roman Frontier in North-East Jordan*, Sh. Gregory & D. Kennedy, *Sir Aurel Stein's Limes Report*, Oxford 1985; וכן ראה: Oxford 1982. A. Alt, 'Aus der Araba, II', *ZDPV*, 58 (1935), pp. 37, 43-51; F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1967³, pp. 178-184, 187-191; M. Avi-Yonah, *The Holy Land*, Grand Rapids, Mich. 1977², pp. 119f. E.W. Gray, 'The Roman Eastern Limes from Constantine to Justinian', *Proceedings of the African Classical Associations*, 12 (1973), p. 27; M. Speidel, 'The Roman Army in Arabia', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt [=ANRW]*, II, 8, p. 688 (=RAS, I, Amsterdam 1984, p. 230). [להלן: שפיידל].

5 ראה, למשל: A. Alt, 'Aus der Araba, II', *ZDPV*, 58 (1935), pp. 37, 43-51; F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1967³, pp. 178-184, 187-191; M. Avi-Yonah, *The Holy Land*, Grand Rapids, Mich. 1977², pp. 119f. E.W. Gray, 'The Roman Eastern Limes from Constantine to Justinian', *Proceedings of the African Classical Associations*, 12 (1973), p. 27; M. Speidel, 'The Roman Army in Arabia', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt [=ANRW]*, II, 8, p. 688 (=RAS, I, Amsterdam 1984, p. 230). [להלן: שפיידל].

6 מ' גיחון דן בבעיה זו באריכות במאמריו השונים. ממקבילות בתקופת המקרא ובתקופות אחרות הוא מסיק, שהתפקיד הבסיסי של המתקנים כנגב — נוסף על תפקידיהם האחרים, כגון עידוד המסחר ופיקוח על התנועה — היה הגנה על יהודה בפני פשיטות ופלישות של נוודים. ראה להלן, הערה 82. על היחס בין רומא והנוודים ראה: M. Sartre, *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Bruxelles 1982, chap. III [להלן: סארטר].

התלמודית ומקורות נוצריים קדומים – אף כי מגמותיהם היו שונות – משקפים את אירועי הזמן העיקריים, אך אינם מזכירים כלל התקפות נוודים.

בסיני, כנגב ובאזורי המדבר של עבר-הירדן נמצאו חרותות-סלע רבות,⁷ המשקפות את הימצאותם של שבטי-כדווים באזור.⁸ באחדות מכתובות אלו בסוריה הדרומית נזכרים התקפות וקרבות עם הרומאים, שנערכו ככל הנראה בשלוש המאות הראשונות לספירה.⁹ אולם אין כל עדות לכך, ששבטים אלה היוו סכנה רצינית ליציבותה של הפרובינקיה הרומית. סביר להניח, שיש בכך עדות לנסיגות הרומאים לפקח על תנועות הנוודים והתנגדות ספוראדית של אלה לפיקוח זה. חשוב להבחין בין פעולות השיטור הרומיות במדבר לבין פעולה צבאית להגנת הפרובינקיה מפני פלישה. כתובות הסלע התמודיות מצפון-ערב אינן מזכירות כלל את הרומאים. כתובת דר-לשונית ידועה, שנדונה לאחרונה על-ידי גרף ואו קונור, מצביעה על כך, שכתקופת מרקוס אורליוס יצרו התמודים קונפדרציה, שהכירה בסמכותם של הקיסר הרומי ומושל פרובינקיה ערביה.¹⁰ בכתובת משנת 328 נזכר 'אדון כל הערבים';¹¹ אולם אין לדעת מה היתה משמעותו של ביטוי זה באותם ימים. הסופר הקלאסי הראשון שתיאר את הסראקאנים כמיטרר הוא אמיאנוס.¹² המשבר האמיתי

7 ראה גם גרף, *BASOR*, לעיל, הערה 4, וכו ביבליוגרפיה מקפת; הנ"ל, להלן, הערה 79; F.V. Winnett &

G.L. Harding, *Inscriptions from Fifty Safaitic Cairns*, Toronto 1978

8 קשה לתארך ולפרש חרותות אלה. ייתכן מאוד, שבדיקה זהירה תגלה דגמים של תנועות שבטיות; אך החרותות כשלעצמן אינן יכולות לשמש עדות ללחץ חזק על הפרובינקיות הרומיות, אלא אם מניחים מראש שהיה לחץ כזה.

9 ראה גרף, *BASOR*, (לעיל, הערה 4), עמ' 5-6. הכתובות מציגות התנגשויות אלה מנקודת ראותם של בני השבטים, שהיתה ללא ספק שונה לגמרי מזו של הרומאים. חשוב לזכור שהיו סוגים שונים של לחימה – מפשיטת-גמלים קטנה ועד לנדידות המוניות.

10 D.F. Graf & M. O'Connor, 'The Origin of the Term Saracen and the Rawwāfā inscriptions' *Byzantine Studies*, 4 (1977), pp. 52-66; G.W. Bowersock, 'The Greek-Nabataean Bilingual Inscription at Ruwāfā, Saudi: Arabia', *Le Monde grec: Hommage à Claire Preaux*, Bruxelles

1975, pp. 513-522. זהו טקסט דר-לשוני, יווני-נבטי, המספר על בניית מקדש בידי Ἰαμφοδῆων ἔθνος

(עם הַמְּוֹדִים) בימי שלטונם של מרקוס ולוקיוס, בשנים 166-169 לספירה, תחת מימשלו של ל' אנטיסטיוס

אדוונטוס (166). כתובת אחרת שם מזכירה את ל' קלאודיוס מוֹדְסְטוּס כמושל. הטקסטים הנבטיים מדברים על

פדרציה (sṛkt), הנקראת 'חמור' והנשלטת בידי זקנים (qdm̄y sṛkth). המקדש ברואופה היה מקדש מרכזי

ומקום-מיפגש בדרך-מסחר ראשית. גרף ואו קונור סבורים, שמקור השם סראקאנים הוא במונח הערבי הקדום

לקונפדרציה (sṛkt), הנוכר בכתובות אלה.

11 באוארטוק (לעיל, הערה 10), עמ' 520-522; הנ"ל, ערביה הרומית, עמ' 142-183. הכתובת נמצאה ליד נְמֶרְה

בדרום-סוריה והיא מציינת את מקום קברו של אימרו אל קוויאס, מלך (mlk) כל הערבים. יש הסוברים, שאיש

זה זהה לאימרו של קוואס, בן עמר, המלך השני של שושלת הַלְחֶמְיָדִים מאל-חירה שבדרום-כבל. איננו יודעים

מה היה מובנו של המונח 'מלך' באותו זמן. R.E. Brünnow & A.v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*,

Strassbourg 1909, pp. 283-284, III מעירים כי איננו חייבים לקבל כפשוטה את השפה הנמצאת של הטקסט.

הפרטומים האחרונים על הכתובת הם: 1-6; A.F.L. Beeston, Nemara and Faw, *BSOAS* 42 (1979), pp. 1-6;

וראה גם סאירט (לעיל, הערה 6), עמ' 136-139. I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth*.

Century, Washington DC. 1984, pp. 31-52 [להלן: שאהיד] ושם ביבליוגרפיה.

12 על אחדים נאמר כי היו בעלי-ברית בשכר של הרומאים: 1, 5, XXIII Res Gestae [להלן: אמיאנוס]. אחרים

היו בעלי-בריתם של הפרסים (שם, XXIV, 4,2). ד"ר ג'ון מתיוס מעיר (בשיחה בעל-פה), כי ייתכן שתיאור

המנהיג הערבי הוגנוס כדי להדגיש את הניגוד בינו לבין ה-Persian Surena (המצביא הפרסי סוֹרְנָה) המכובד.

התיאור המקיף ביותר של הסראקאנים הוא אצל אמיאנוס, שם, XIV, 4. הם מתוארים כשוודים, אך לא ככוח

פולש. להלן יוזכרו מספר מקורות למאה השלישית: 8, 7, *Niger* [=SHE] *Scriptores Historiae Augustae* אין

להתייחס ברצינות; כן ניתן להתעלם ממשעות המלחמה נגד ערביה הדרומית של סוורוס (Herodianus, III, 913)

ושל מקרינוס (8, *SHA*, Macrinus 7,8). דיוקלטיאנוס נלחם בסראקאנים (4, 5, 3), *Panegyrici Latini*, (913)

הראשון שנגרם על-ידי שכטים בדרוים הידוע לנו, הוא מרד המלכה מאווייה בשנת 378.¹³ נראה אפוא, כי אין בידנינו כל עדות בכתב על פלישות של שכטים נוודים כמשך ארבע וחצי מאות השנים לאחר הופעתו של פומפיוס באזור. לעומת זאת, אין מחסור במידע על צורות שונות של חוסר-שקט פנימי. נוסף על המלחמות הגדולות, הנסקרות שוב ושוב, מופיעות התייחסויות חוזרות ונשנות לליסטות.

אגאתארכידס מקנידוס שדבריו מובאים על-ידי סטרכו ודיודורוס מוסר, כי הנכטים עסקו בשוד ימי ביס-האדום כמאה השנייה לפני-הספירה ותקפו ספינות-סוחר. פעילויות אלה דוכאו על-ידי הצי התלמי.¹⁴

ליסטות לפני המרד הגדול

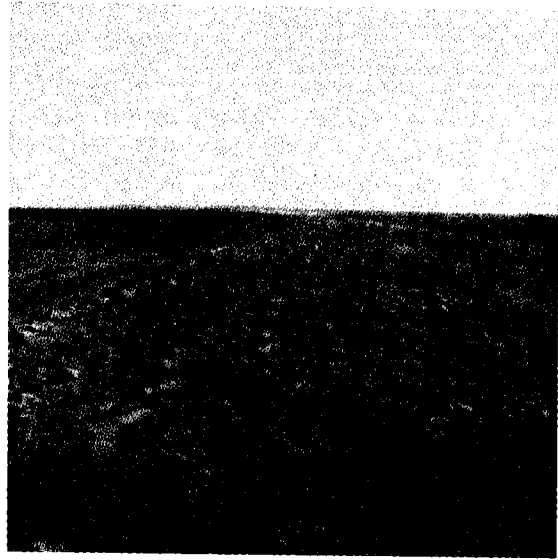
יוסף בן מתתיהו וסטרכו מתארים בהרחבה את האזורים שסבלו ממעשי לישטות בימי המסע המזרחי של פומפיוס, בשנת 63 לפני-הספירה.¹⁵ הרי הלבנון היו מיושבים על-ידי יטורים וערבים. סטרכו מביא רשימה ארוכה של מעוזים, ששימשו כבסיסים לשודדים, אשר נהרסו על-ידי פומפיוס.¹⁶ פעולות אלה הכבירו על השודדים, אך לא הפסיקו את פעילותם. בתקופת שלטונו של אוגוסטוס נעשו צעדים נוספים לריסון המצב בלבנון.¹⁷ רמת הלבנה שבין דמשק ובצרה, הנקראת כיום אל לג'ה (שפירושה מקום-מחסה, מיקלט),

(II). זה היה כנראה בצפון-מסופוטמיה, שם ביצר את קירקסיוס (ראה: Procopius; אמיאנוס, שם, XXXIII, 2-1,5; *de Aedificiis*, II 6; *de Beilis*, II 4). אין הכוונה בכך להכחיש את קיומן של תנועות שבטיות וכי הערבים הציקו אולי לרומאים. רצוני רק להדגיש, שאין לנו כל עדות ללחץ חזק לפני התקופה הביזאנטית. ראה, למשל: G.W. Bowersock, 'Mavia, Queen of the Saracens', W. Eck, H. Galsterer & H. Wolff (eds.), *Studien zur antiken Sozialgeschichte, Festschrift F. Vittinghoff*, Köln 1980, pp. 477-495. בוארסוק (שם, עמ' 486-487) וגם שאהיד חוזרים לשנת 378 כתאריך המרד, כפי שהוצע לראשונה על-ידי ברינוב ודומשבסקי (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 286. וראה גם: P. Mayerson, 'Mavia, Queen of the Saracens', *IEJ*, 1980, pp. 123-131. עמ' 140-144.

14 [להלן: סטרכו] *Geography*, XVI 4,18 (777); Strabo, *Geography*, III 43,5; Diodorus, III 43,5; 15 סטרכו [761] 37, 2 XVI) מזכיר כנופיות-שודדים שהתקוממו נגד ה'טירניות'. כנופיות אלה שדדו את ארצן שלהן ואת הארצות השכנות כאחת. קבוצות אחרות שיתפו פעולה עם השליטים הקיימים ותקפו את הארצות השכנות בלבד. לזכרו של פומפיוס, ראה יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יד, 3, 2 (38-40). ראה גם: Pompeius M. Stern, *Greek and Latin Troglodytes*, Prologus, L. XXXIX (להערות ראה: Justinus (Pompeius Troglodytes), *Sources on Jews and Judaism*, Jerusalem 1974, no. 138 וכן ראה: 'ne rursus Syriam Iudaeorum et Arabum latrocinii infestam reddat' XL,3,4 (לבן תחזור לסוריה אימת השודדים על היהודים והערבים).)

16 סטרכו, XVI 2, 18 (755). סטרכו אומר כי ההרים מיושבים על-ידי יטורים וערבים, שכולם κακοῦργοι (רשעים) קרבנותיהם הם γεωργοί (חקלאים) בלתי-מוזוהים, החיים במישורים, והם חסרי-אונים. לתולדות היטורים ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, ed. G. Vermes, 1973, appendix I, pp. 561-573 & F. Millar, I, Edinburgh 1973, [להלן: שירן]. על פשיטות כאלה באותו אזור בתקופה המודרנית ראה, בין השאר: *Great Britain Admiralty Handbook of Syria (including Palestine)*, [n.p.] 1920, pp. 229-231 [להלן: מדריך סוריה] עיין גם: א' כשר, 'יחסי יהודים ויטורים בתקופה ההלניסטית והרומית', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 18-41; ש' דר, 'הר החרמון — מעוז היטורים', שם, עמ' 42-50.

17 על הקמת מושבת יטורים בכריטוס (ביירות) ראה: A.H.M. Jones, 'The Urbanization of the Ituraean Principality', *JRS*, 21 (1931), pp. 266-267 J. Lauffray, 'Beyrouth, Archéologie et Histoire', *ANRW*, II, 8, pp. 135-163. עמ' 145-147.



ז'יה נובה טריאנה'

כונתה בעת העתיקה טרכון.¹⁸ גם כאן גרו יטורים וערבים, שפלשו מדי-פעם לאזור דמשק. סטרבו מספר, כי 'הכרבים נהגו אמנם לשדוד בעיקר את הסוחרים מערכיה פליקס, אך כיום פתחו מעשים אלה, מאז שכנופיית השודדים בראשות זנודורוס התפרקה, כתוצאה מהמימשל הטוב שהוקם על-ידי הרומאים ומן הבטחון שהושלט על-ידי החיילים הרומאים המוחזקים בסוריה'.¹⁹ דברים אלה מבטאים אופטימיות יתירה, כפי שנראה בהמשך. הסוחרים מערכיה פליקס הביאו בשמים ותבלינים מתימן בדרך המלך הקדומה, שנעשתה מאוחר יותר לדרך רומית ושמה שונה לווייה טריאנה (Via Traiana).²⁰ מעניין לציין, שחלק ממסחר זה עבר דרך דרום-סוריה ולא דרך נמלי עזה ואלכסנדריה.

כחוף היס-התיכון אנו מוצאים שודדים ושודדיים כבריטוס (ביירות), כביבלוס (גבל),²¹ ככרמל ובשפלת השרון, שהיו מיושבים על-ידי יהודים וסורים.²² יוסף בן מתתיהו מספר, שהוקנוס החשמונאי האשים את מתחרו, אריסטובולוס, בפני פומפיוס, 'שהוא-הוא שחיבל

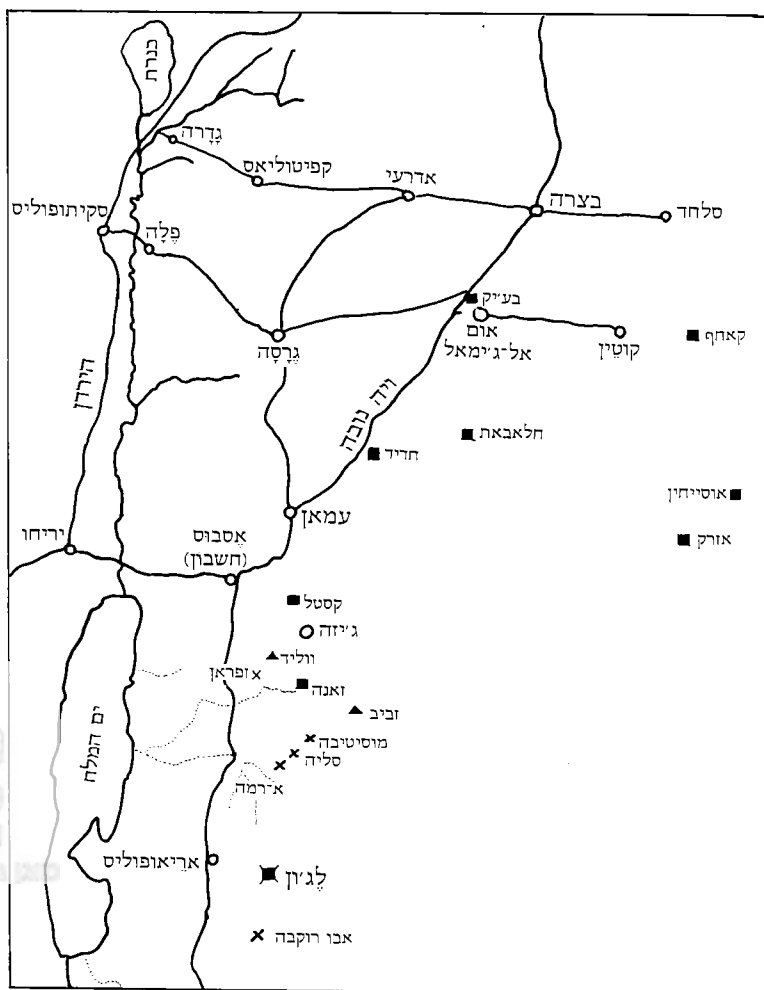
18 על הגיאוגרפיה של הטרבחון ראה שירר, עמ' 336-338. לתיאור האזור ראה, בין היתר, מדרוך סוריה, עמ' 562 ואילך. לתצלומי-אוויר ראה: A. Poidebard, 'Reconnaissance Aérienne au Ledja et au Safa', *Syria*, 9 (1928), pp. 114-123

19 סטרבו, XVI, 2, 20, (756). וראה מדרוך סוריה, עמ' 563: 'המעברים, הבקיעים והמערות באזור שחור ושומם זה, הקשים כל-כך לגישה, ממשיכים לשמש מקלט בטוח מן החוק לשודדים הברווים, שהציקו לאללגיה במשך מאות בשנים... הגבולות המסולעים ניחנים לחדירה במקומות מעטים בלבד, והשכילים האלה חצובים בסלע. סודות דרכי הקשר הפנימיות נשמרים היטב על-ידי התושבים. כשבילים העוברים מעל ומסביב לבקיעים עמוקים או דרך מעברים צרים וערמות מעורבות של מפולות-סלעים, ניתן ללכת רק באור היום ובעזרת מורי-דרך מקומיים, הבקיאים באזורים מסוימים'. כל זה מרגיש בבהירות בפני מה היו הרומאים צריכים לעמוד באזור זה. מאוחר יותר סללו דרך מדמשק לבצרה (וראה להלן). ועיין: F. Peters, 'The Nabataeans in the Hauran', *JAOS*, 97 (1977), pp. 263-275

20 אלה עם ממצאים ארכיאולוגיים.
על הפיקוח הרומי על דרכי המסחר באזור ראה: B. Isaac, 'Trade Routes to Arabia and the Roman Army', *RFS*, 1979, Oxford 1980, pp. 889-901

21 סטרבו, XVI, 2, 18, (755).

22 שם, שם, 2, 28 (759).



הווייה נובה טריאנה, דרך רומית שחיברה את הרום-סוריה עם אילת וקישרה בין ערי הפרובינקיה ערבית. הדרך והמצודות שלאורכה, מהוות מערכת-תעבורה מאובטחת ולא קר הגנה. מימין: החלק הצפוני. משמאל: החלק הדרומי של הדרך

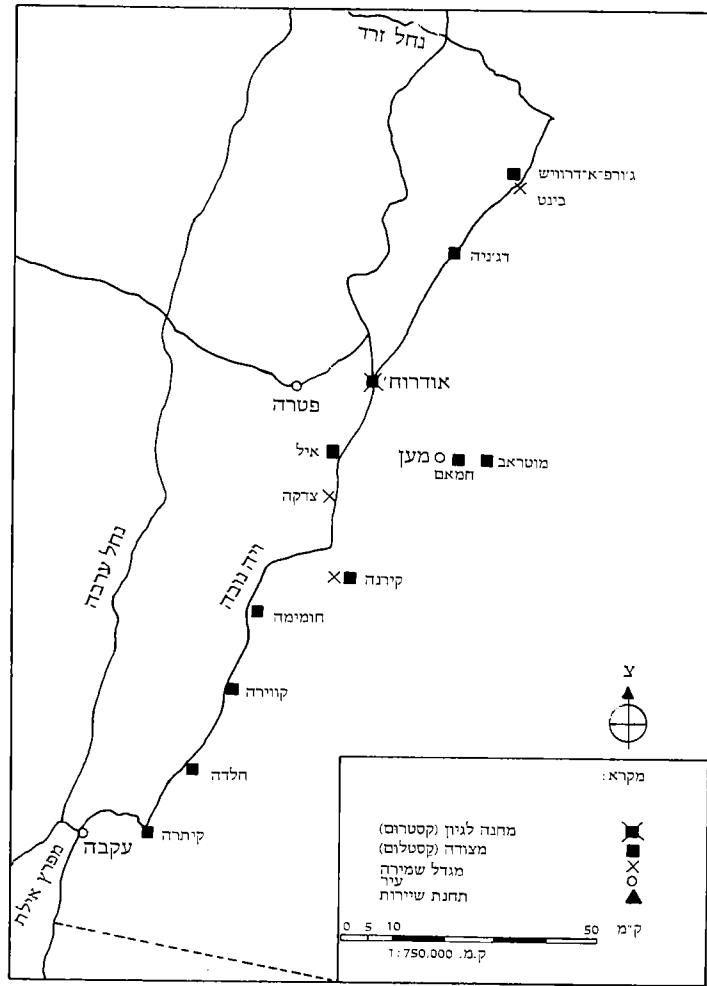
לערוך את הפשיטות על השכנים ואת מעשי השוד בימ' 23. כל אלה מציינים לפנינו תמונה של ליסטות מקומית בתקופת השלטון הרומי, שהמנהיגים המקומיים מתייחסים אליה בסלחנות או אף מארגנים אותה.

תפקידו של הורדוס כמלך בחסות רומא, היה לדכא ליסטות. מעשהו הראשון כמושל הגליל בשנים 46-47 היה תקיפתו של חזקיה, מנהיג הליסטים (ἀρχηγιστής), שהציק לכפרים צוריים. חזקיה נהרג, הסורים היו שבעי-רצון וכן מושלה של סוריה, סקסטוס יוליוס קיסר. 24 אך בכך לא נסתיימה הפרשה, כי הורדוס נקרא לעמוד לדין בפני הסנהדרין בירושלים. הרקע למאורעות אלה אינו ידוע לנו, אך בנו של חזקיה, יהודה, היה אחד הקנאים הראשונים, ורכים מצאצאיו היו פעילים בהתנגדות לרומא לפני המרד הראשון ולאחריו. כולם נקראים בפי יוספוס 'ליסטים'. האחרון היה אלעזר בן יאיר, מפקדם של מגיני מצדה. 25 אין זה המקום לדון באידיאולוגיה או ברקע החברתי של

23 קדמוניות, יד, 3, 2 (43); השווה: Diodorus, XL, 2 עם הערות שטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 187.

24 קדמוניות, יד, 9, 2 (159); מלחמת, א, 10, 5 (204).

25 על יהודה בן חזקיה, שהיה פעיל בין השנים 4 לפני-הספירה-9 לספירה, ראה קדמוניות, יז, 10, 5 (272-271): 4 לפני-הספירה; שם, יח, 1, 1 (11-4); 23 (6); מלחמת, ב, 8, 1 (117-8). השווה: M. Hengel, *Die Zeloten*, Leiden 1961, pp. 336-340, 343 f. [להלן: הנגל]. בניו של יהודה, יעקב ושמעון, נצלבו בימי המושל טיבריוס



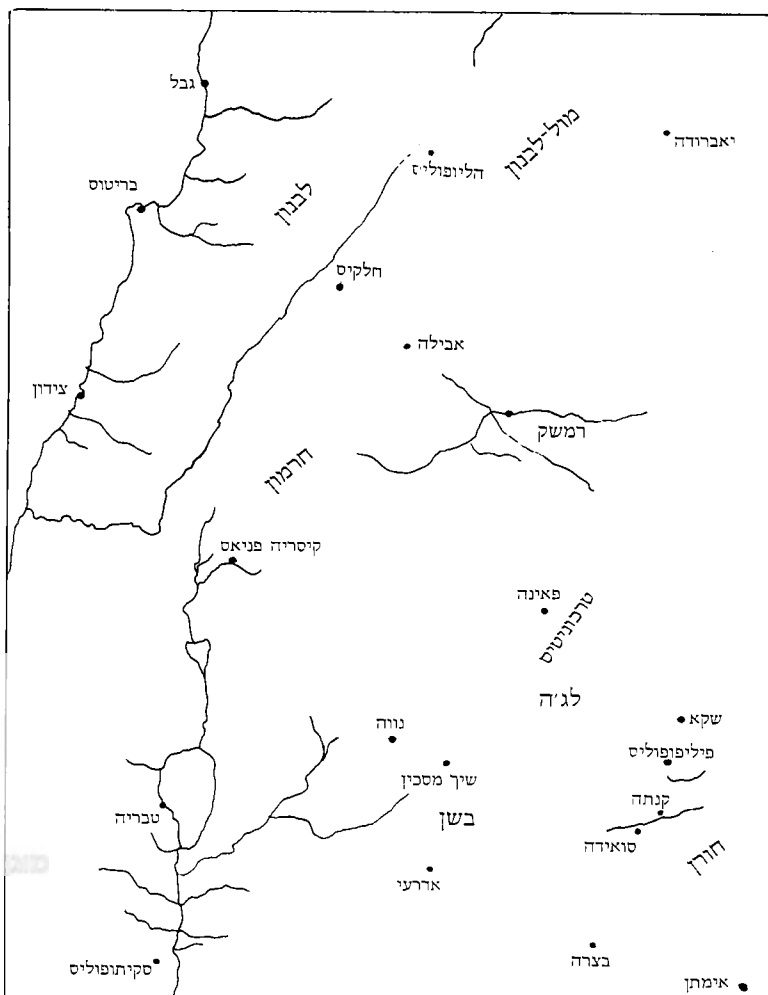
תנועת הקנאים; המחקרים בנושא זה רבים.²⁶ נזכיר כאן רק, שמאז עלייתו לשלטון של הורדוס ועד להתפרצות המרד הגדול הופיעו ביהודה קבוצות, שסירבו לקבל את הסדרים שכפתה רומא על השליטים 'בעלי הברית' שלה.²⁷ כל הקבוצות האלה מתוארות על-ידי יוספוס ככנופיות של שודדים.

אלכסנדר 46-48 לספירה. ראה קדמוניות, כ, 5, 2 (102); מעשי השליחים, ה, לז, וההערות אצל שירר, א, עמ' 381 ואילך. קרוב-משפחה, מנחם, היה אחד מן המנהיגים בראשית המרד הגדול. ראה מלחמת, ב, 433-448; וראה להלן. על אלעזר בן יאיר ראה מלחמת, ב, 17, 9 (447). השווה: שירר, עמ' 275 ואילך; הנגל, עמ' 219-220; S. Applebaum, 'The Zealots: The Case for Reevaluation', *JRS*, 61 (1971), p. 159

26 ראה ההערה הקודמת וכן R. Horsley, 'Josephus and the Bandits', *Journal for the Study of Judaism*, 10 (1979), pp. 37-63; idem, 'Ancient Jewish Banditry and the Revolt against Rome', *Catholic Biblical Quarterly*, 43 (1981), 409-432; D.M. Rhoads, *Israel in Revolution: 6-74 C.E.*, Philadelphia 1976, passim, esp. pp. 72-76, 159-162; Tessa Rajak, *Josephus*, London 1983, pp. 85-89; 123-124

27 ראה גם מסעו של הורדוס נגד הליסטים היושבים במערות ליד הארכל שבגליל (38 לפני-הספירה): קדמוניות, יד, 15, 4 (415), 15, 5 (420-430); מלחמת, א, 16, 2 (305), 16, 4 (309-313). חיאור הוקן שהרג את משפחתו וקפץ מן הסלע כי העדיף 'לשאת את המוות מאשר את העבדות', הוא אות לבאות במצדה, ראה קדמוניות, יד, 15, 5 (420-430). למקומן של המערות ראה שירר, א, עמ' 282, מס' 6.





מפת צפון-ירדן, דרום-סוריה, דרום-לבנון

לעומת זאת, הספרות התלמודית מתייחסת לנציגים של המימשל הרומי בתור ליסטים.²⁸ הליסטות הפוליטית בתקופה זו נבעה מחוסר-יציבות ואף תרמה לה והגבירה אותה; כפי שאמר ר' אחא: 'לשלטון שנכנס למדינה ועמו כיתות כיתות של ליסטיין'.²⁹

בשנת 23 לפני-הספירה מסר אוגוסטוס את הטרקון, הבשן והחורן לידי הורדוס. תפקידו של הורדוס היה להשתלט על כנופיות השודדים בטרקון,³⁰ ויוספוס אף מסביר את הדבר: 'לא היה זה דבר קל לעצור בהם לאחר שעשו את השוד הרגל, ומחיה ממקום אחר לא היתה להם, שהרי אין לאלה לא ערים ולא נחלות שדה אלא מקומות מחסה באדמה ובמערות והם חיים יחד עם הבהמות'. ארבע-עשרה שנה לאחר-מכן מסופר, כי אנשי הטרקון התקוממו, אך ללא הצלחה.³¹

28 מקורות רבים עוסקים בליסטים בהקשר אחד עם גובי-מסים ופקידי-מכס. עיין, לדוגמה: תוספתא, בבא מציעא, ח כה; שבועות, ב יד; ירושלמי, בבא מציעא, ו יא ע"א; בבלי, שבועות לט ע"א; ספרא, קדושים, ח (מהדורת וייס, צא ע"ג); א (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 6).

29 ויקרא רבה, ט ח (מהדורת מרגליות, עמ' 186), ומקבילות. קדמוניות, טו, 10, 1 (348-342); מלחמת, א, 20, 4 (398-400), וכן לעיל, הערה 16. זנודורוס, שלדברי יוספוס, קיבל חלק מן הרווחים, עורר את הליסטות כאן. ראה גם שירר, א, עמ' 291, 565.

31 קדמוניות, טז, 9, 1 (271). לפי יוספוס, התקוממו החושבים וחזרו למנהגם לשדוד את שכניהם. הם דוכאו על-ידי מפקדי הצבא של הורדוס. מסופר על 'כארבעים ארכיליסטים (רביי-שודדים)', שנמלטו לערב.

חלקם ברחו לערביה, התקבלו שם וניתן להם בסיס לפעולותיהם. הדבר גרם להתנגשויות בין הורדוס לבין הנבטים.³² במאמציו לדכא את הליסטות יישוב הורדוס 3,000 אדומים, בני עמו, בטרכון³³ ותקף את הנבטים. אוגוסטוס נזף בו על כך, ובסופו של דבר פנו תושבי הטרכון ואף הנבטים לדרך הליסטות. נראה, שהורדוס לא הצליח במשימתו להשתלט על הטרכון, ובשנותיו האחרונות העביר מתיישבים לקולוניה כבשן כדי שישמשו כמחיצה בין הטרכון והגליל.³⁴ המצב היה חמור, הואיל ודרך-שיירות חשובה שהובילה מבצרה לדמשק, עברה באזור זה. בעיותיו של הורדוס בטרכון נדונו כאן באריכות-מה, הואיל ויוספוס מתאר בבחירות את הסיבות לליסטות באזור זה, ומפני שניתן ללמוד מכך כמה קשה היה לדכאה ללא הכנסת גייסות והקמת מרכזי-שלטון קבועים.

לאחר מותו של הורדוס נהרסו ונשדדו ארמונות ובתי-אמידים רבים ביהודה וכפריאה.³⁵ בין מנהיגי הליסטים באותן שנים אנו מוצאים רועה-לשעבר,³⁶ עבד-לשעבר בחצר המלכות³⁷ וחיילים-לשעבר.³⁸ מכאן ניתן ללמוד, שמינהלו של הורדוס דיכא את התושבים מבחינה כלכלית.³⁹ ואכן יוספוס מצביע על כך לא-פעם, שהליסטות היתה תוצאה של דיכוי כלכלי. בשנת 39/40 פנו מנהיגי היהודים למושל סוריה וביקשו להפנות את תשומת לבו של הקיסר קליגולה לכך, כי 'מאחר שהאדמה לא נזרעה, יצמחו מעשי שוד מאין אפשרות לשלם את המסים'. במלים אחרות, עוני ומיסוי-יתר הובילו לליסטות.⁴⁰

בין המטרות שהותקפו על-ידי הליסטים נזכרת פלוגה רומית שלמה, שהועסקה בהעברת חיטה וכלי-נשק לגייסות ששלטו בירושלים.⁴¹ הדבר קרה בדרך המלך מאמאוס לירושלים, ובאותו מקום הותקף עבד של קיסר, ומטענו נשדד.⁴² בשנת 4 לפני-הספירה הותקף בית-הנשק המלכותי של ציפורי שבגליל, והנשק נתפס בידי התוקפים.⁴³ דבר דומה קרה בשלב הראשון של המרד היהודי הגדול, כשנשדד אוצר הנשק המלכותי במצדה על-ידי מנחם.⁴⁴ הרומאים ניסו ללכוד את מנהיגי

32 לפי יוספוס (שם), הם פעלו ביהודה (כלומר הגליל) ובקוילי-סוריה (חילת-סוריה, כלומר אזור דמשק). הורדוס תקף תחילה את בסיסם של הליסטים בטרכון, אך להתקפה זו לא היה ערך הואיל ובסיס פעולותיהם היה בטריטוריה נבטית; שם 'כבר היו אלף איש בערך' (שם, 2 [283]). הורדוס תקף אותם גם שם, והדבר גרם להתערבותם של הנבטים ולקשיים פוליטיים להורדוס עצמו (שם, 8, 6 [287]).

33 שם, 285.

34 קדמוניות, ז, 2, 1 (23-30). המתיישבים היו יהודים מבבל, קשתים רכובים, שעברו את הפרת. הם נזכרים שנית בקשר למאורעות שהתרחשו מאוחר יותר. וארוס, איש המינהל של אגריפס השני, תיכנן לשתף פעולה עם אנשי הטרכון בהתקפה על 'היהודים הבבלים'. ראה: יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף, 54-58. השווה מלחמת, ב, 18, 16, (481-483). עדות לקיומם נמצאה בגילופים מנוה, ראה שירר, א, עמ' 338, מס' 3; ב, עמ' 14, מס' 46. ראוי לציין, שנוה היא אתר הנמצא על הדרך הראשית לדמשק.

35 קדמוניות, יז, 10, 6 (274); מלחמת, ב, 4, 2 (57, 59).

36 קדמוניות, יז, 10, 7 (278-284); מלחמת, ב, 4, 3 (60-65).

37 קדמוניות, יז, 10, 6 (273-277); מלחמת, ב, 4, 2 (57-59). לשניהם היו שאיפות משיחיות. ראה הנגל, עמ' 298.

38 קדמוניות, יז, 10, 4 (270).

39 ראה אפלבוואם (לעיל, הערה 25), עמ' 158.

40 קדמוניות, יח, 8, 4 (274). בקטע אחר (שם, שם, 1, 1 [8]) אומר יוספוס, כי הרעב מחזק את הקנאים. ראה שירר, א, עמ' 394-396; הנגל, עמ' 352.

41 מלחמת, ב, 4, 3 (63). בחקופת שלטונו של פליקס (52-60 [?] לערך) לחמו λησταί (ליסטים) ברומאים וביהודים עשירים כאחד. ראה שם, שם, 13, 6 (264-265).

42 קדמוניות, ב, 5, 4 (113 ואילך).

43 קדמוניות, יז, 10, 5 (271-272).

44 מלחמת, ב, 17 (433-444). וראה לעיל, הערה 25.



מדרגות חצובות
במעלה צפיר
בין ממשית לערבה
(מעלה עקריים)
הרומאי

הליסטים ולעתים אף הצליחו בכך. הערים או הכפרים שהיו בסמוך למקום ההתקפה, הוחזקו אחראים לה, תושביהם פונו והיישובים הועלו באש.⁴⁵ יש אף עדויות לכך, שבמקרים מסוימים היתה תמיכה מקומית בליסטים, אר־אף שיתוף-פעולה איתם. לדברי מרקוס, בר־אבא, ששוחזר בזמן משפטו של ישו, היה 'אסור עם המורדים אשר רצחו רצח בעת המרד'.⁴⁶ יוחנן מכנה אותו בשם 'ליסטים'.⁴⁷ באמצע המאה לערך היו תקריות חמורות בין היהודים והשומרונים: 'המון יהודים... ולקחו את כלי זינם, וקראו לעזרתם את אלעזר בן דינאי — זה היה שודד ששכן בהרים זה שנים רבות'.⁴⁸ אלעזר ידוע לנו אף ממקורות חז"ל. נאמר עליו, שגרם לרציחות כה רבות עד כי בוטל הקרבן הקבוע לכפרה על רוצח בלתי־ידוע, והוחל לקרוא לו (לאלעזר) 'בן הרצחן'.⁴⁹ במקום אחר הוא נמנה עם אלה ש'דחקו על הקץ ונכשלו'.⁵⁰ נציב סוריה, אוּמִיִּדְיוֹס קְנוֹדְרָטוֹס, הוציא להורג מנהיגים ולוחמים רבים, לאחר הקרבות בין היהודים והשומרונים,⁵¹ אך אלעזר בן דינאי נתפס רק שנים אחדות מאוחר יותר.⁵²

בין השנים 52-56 ננקטו שני צעדים לתיקון המצב: מושבה של וטראנים רומאים הוקמה בעכו-פתולמאיס, ונסללה דרך צבאית מן הבירה הסורית למושבה החדשה, כדי למנוע הישנות מקרים כאלה. יוספוס אינו מזכיר את שתי הפעולות האלה, אך משמעותן ברורה לכל היסטוריון

45 בתגובה להתקפה על הפלוגה הרומית שנוכרה לעיל, נשרפה אמאוס בפקודתו של וארוס. ראה קדמוניות, יז, 10, 9 (291); מלחמת, ב, 5, 1 (71). כנקמה על חקיפת בית הנשק בציפורי שרף וארוס את העיר ומסר את תושביה לעבדות. ראה מלחמת, ב, 5, 1 (68); קדמוניות, יז, 10, 9 (289). לאחר ההתקפה על עבד הקיסר שלח קומאנוס חיילים לכפרים השכנים כדי לאסוף את תושביהם ולהביאם אליו, ונזף בהם על שאיפשרו לשודדים להימלט. ראה קדמוניות, כ, 5, 4 (113 ואילך); מלחמת, ב, 12, 2 (218).

46 מרקוס טו ז. והשווה לוקס כג יח ואילך.

47 יוחנן יח ל. וראה הנגל, עמ' 344-348.

48 קדמוניות, כ, 6, 1 (121 ואילך); מלחמת, ב, 12, 4 (235 ואילך).

49 משנה, סוטה ט ט.

50 שיר השירים רבה, ב ז. על בן דינאי ראה הנגל, עמ' 356-357.

51 קדמוניות, כ, 6, 2 (124-122; 130-129), ובמיוחד 124: ἔξ ἐκείνου τε ἡ σύμπασα Ἰουδαία λησθησάντων. מלחמת, 12, 5 (236), 241 ואילך.

52 על־ידי פליקס (60-52) [?] לערך). השווה קדמוניות, כ, 8, 5 (160-161); מלחמת, ב, 13, 2 (253).

של האימפריה הרומית: הכנה לצעדים נמרצים.⁵³ יש אף להזכיר את הסיקרים — קנאים שנקטו ברצח פוליטי, אך לא נדון בהם כאן.⁵⁴ ראוי לתשומת-לב הוא המעשה, העוסק בפעילויותיו של יוספוס כמנהיג המורדים היהודים בגליל: 'אחרי אשר הזמנתי את האימצים בין השודדים נוכחתי לדעת שאין בידי להוציא מידם את הנשק. פיתיתי אפוא את העם לקבוע להם משכורת באמרי כי טוב לשלם להם מעט ברצון מאשר לראות את רכושם נבזז בידיהם'.⁵⁵ במקום אחר, בשעה שהוא מתאר את צבאו, טוען יוספוס כי נתן את אמונו בצבא השכירים.⁵⁶ המונח 'שכירים' מטעה; ליסטים אלה היו מסוגלים לשדוד ללא אכזבה, אך את תמיכתם היו מוכנים לתת רק לצבא שנלחם כרומאים וכבעלי-כריתם. בשום פנים ואופן לא היו מצטרפים לרומאים, יהיה הגמול אשר יהיה. כל מה שנאמר עד כה על הליסטות במאה הראשונה לספירה, מתייחס ליהודה בלבד. יש עדות גם באשר לארץ הנבטים. קוספיוס פאדוס, נציב באמצע שנות הארבעים, לכד מנהיג-ליסטים בשם תלמי, שפעל באדום ובין הערכים.⁵⁷ כתובת בקנתה (קאנאות), על המדרונות של הרי הדרוזים, מדרום-מזרח לטרכון, השייכת לתקופת שלטונם של אגריפס הראשון והשני, מזכירה אנשים המתחבאים בבורות בדומה לבעלי-חיים. דומה שהכוונה היא לליסטים שבאזור.⁵⁸ פליניוס 'הזקן', שכתב לפני שנת 79 לספירה, אומר על הערכים כי מחציתם עסקו במסחר ומחציתם התקיימו על שור.⁵⁹

ליסטות אחרי המרד הגדול

הליסטות לא הסתיימה עם דיכוי המרד הגדול. הוזכרו כבר שני מקורות המתייחסים לאותו סוג של ליסטות פוליטית לאחר המרד הגדול ולפני מרד בר-כוכבא. קיימים גם מקורות אחרים המזכירים במפורש תופעה זו באותה התקופה. התלמוד הבבלי (עבודה זרה כה ע"ב) מתאר 'ליסטים' שפגשו

53 על ייסודן של מושבות רומיות ביהודה ראה: ב' איזק, 'מושבות רומיות ביהודה — ייסודה של איליה-קאפיטולינה', א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זכרון לאברהם שליט, ירושלים תש"ם, עמ' 340-360 (גירסה אנגלית — Talanta, 12-13 [1980-1981], pp. 31-54).

54 הנגל, עמ' 47-54.

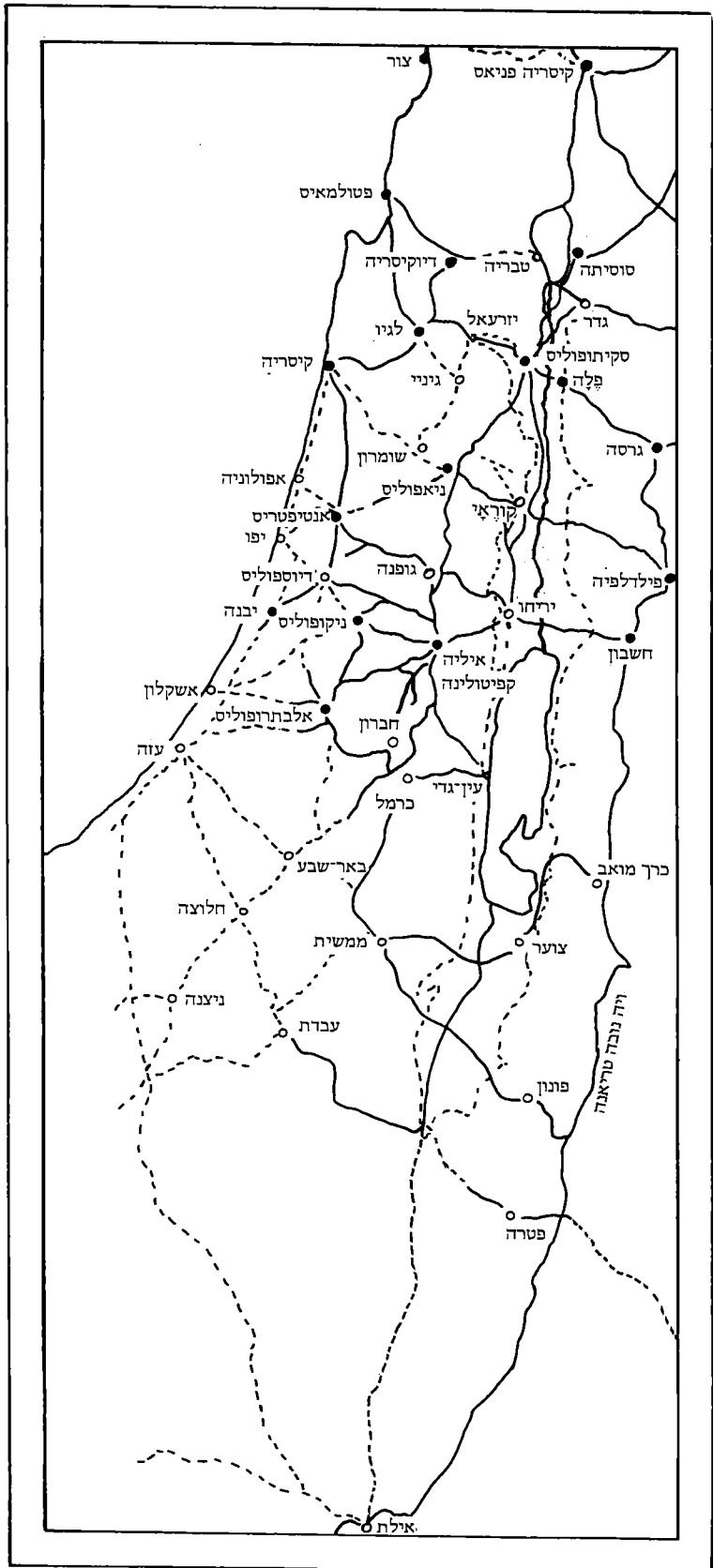
55 חיי יוסף, 14 (77-78). השווה מלחמת, ב, 10, 7 (581-582), שם מתייחס יוספוס למעשי גנבה, ליסטות ושוד המאפיינים אנשים אלה.

56 שם (583): 'μισθοφόροι ... οἷς ἐπεποιθεῖ μάλιστα'. 'שכירים, ... שעליהם הוא סמך במיוחד'. הם מנו 4,500 איש. אייבי יוספוס אף שכרו שודדים כדי ללחום למענם. אנשי ציפורי הבטיחו פרס ליהושע, מנהיג-שודדים שהיה פעיל בהרי הגליל המערבי, אם יתקוף את יוספוס (חיי יוסף, 22 [104-111]). היה זה כנראה אותו יהושע שהגיע מאוחר יותר לירושלים, ואתו 600 איש. שם שילמו לו מנהיגי הפרושים כדי שיסייע לאלה שרצו להדיח את יוספוס (שם, 40 [200]).

57 קדמוניות, כ, 1, 1 (5).

58 R. Cagnat (ed.), *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, [=IGR], III, Paris 1896, 464 (=W. Dittenberger, *Orientalis Graecae Inscriptiones Selectae*, [=OGIS], Leipzig 1903, 1223 קנתה ראה: M. Dunand, 'Kanata et KANAΘA', *Syria*, 11 (1930), pp. 272-279. ראה הערותיו המקיפות של וודינגטון על הכתובת. Ph. le Bas & W.H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure*, III, 1, Paris 1870, no. 2329, pp. 533-535 השישית, נמלט חלק מהם לטרכון (ראה הלן, הערה 112).

59 Plinius, *Naturalis Historia*, VI 32 (167)



רשת הדרכים הרומיות בארץ-ישראל (לפי ג' רול, 1983)

בתלמידי ר' עקיבא, ממנהיגי מרד בר-כוכבא, שהיו בדרכם לעכו. הם הלכו זמן-מה וכשנפרדו הביעו הליסטים את הערצתם לר' עקיבא ולתלמידיו.⁶⁰ לאותה תקופה שייכת העדות על הגלילים שהרגו אדם וביקשו מרבי טרפון, החשוב בחכמי לוד, להסתירם. ר' טרפון, שפעל לפני מרד בר-כוכבא, לא סייע להם, אך גם לא הסגירם.⁶¹ והדבר רומז לכך, שלא היו אלה רוצחים במשמעות הרגילה של המלה.

מקורות יהודיים מתארים בעצם הליסטות כתופעה ייחודית למאה השנייה ולאחריה. מקור מן המאה השנייה מעלה את האפשרות, שנזיר גולח בידי ליסטים.⁶² לא ברור מדוע נעשה מעשה כזה, אך ברור גם שאין זו דרכם הרגילה של שודדים. לאותה תקופה יש לשייך גם את הדיון ההלכתי ביחס לשאלת פדייתה של אשה שנשבתה. אם נתפסה על-ידי השלטונות, לא היה הבעל חייב לפדות אותה; אך אם נשבתה בידי ליסטים, היה חייב בכך. הסיבה להבחנה זו היא, שאם נפלה האשה בידי השלטונות, קיים חשש שנאסרה על בעלה, עקב קיום יחסים עם שוביה. חשש כזה אינו קיים אם נפלה בידי ליסטים.⁶³

מקורות אחרים מתארים ליסטים בזיקה לרשויות האימפריאליות. ר' יוסי בן ר' בון, שפעל בתקופת האנארכיה במאה השלישית טוען, כי מתקופה מסוימת ואילך יישבו הליסטים על כס המלכות של ישראל.⁶⁴ מקור אחר מאותה תקופה דן בנשות הליסטים וכליסטים, שנחפסו בידי השלטונות. הדיון נסב על השאלה, אם הם עדיין מותרים לבן-זוגם.⁶⁵ כמו בדיון על פדייתן של נשים שנשבו, גם כאן השאלה לפיה נקבעת ההלכה היא, כיצד היו הנשים אמורות להתנהג כלפי הרשות הרומית? אין כאן כל סימן לגינוי הליסטים באשר הם ליסטים; הדיון נסב על התנהגותן האפשרית של נשותיהם, כשנפלו לידיהם של החיילים והפקידים הרומאים. אותו מקור ממשיך ודן בבעיות דומות בקשר לערים שנפלו במצור רומי, ומציין כי אם נפלו בידי 'כרקים של מלכות אחרת כליסטים הן', שכן רק במקרה הראשון קיים החשש שהנשים נאנסו.⁶⁶ הליסטים בשני הדיונים הם ללא ספק לוחמי-גרילה, שמניעיהם אידיאולוגיים. קיימים מקורות תלמודיים, המאשימים אף את החכם הנודע ריש לקיש, כי היה גלדיאטור וליסטים.⁶⁷

הליסטים נזכרים עוד פעמים רבות בספרות התלמודית,⁶⁸ ולא נדון כאן ככולן. לעתים קרובות קשה לתארך במדויק את הדברים, ולא תמיד ניתן לקבוע אם הם משקפים מציאות היסטורית, או

60 אלון היה הראשון שראה בדברי הכתוב במקור זה התייחסות ללוחמי-גרילה. ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב 1961, עמ' 1-2 וראה: B. Isaac & I. Roll, 'Judaea in the early Years of Hadrian's Reign', *Latomus*, 38 (1979), p. 64, n. 56

61 בבלי, נדה סא ע"א. אלון, שם. לכך ניתן להשוות את המעשה בעולה בן קושר, שהשלטונות חיפשו אחריו, ור' יהושע בן לוי, ראש המרכז בלוד בראשית תקופת האמוראים, הסתירו. בראשית רבה, צד ט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1184 ואילך); ירושלמי, תרומות ת, מו ע"ב.

62 משנה, נזיר ג; השוה ספרי במדבר כה (מהדורת הורוביץ, עמ' 31).

63 תוספתא, כתובות, ד ה, וראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 236. השוה: בבלי, כתובות נא ע"ב.

64 ירושלמי, הוריות ג, מז ע"ג. המקור עוסק בתקופת המקרא, אך אין כל סיבה להניח, שלרבי יוסי בן ר' בון היתה מסורת מימי המקרא. הדברים משקפים את המצב בזמנו, שאנארכיה וליסטות פוליטית היו ממאפייניו.

65 ירושלמי, כתובות ב, כו ע"ד. הלכה בענין נקבעת על-ידי רבי יוחנן, שהיה ראש הסנהדרין באמצע המאה השלישית.

66 הלכה זו קבע רבי יהודה נשיאה, שהיה הנשיא באותה תקופה עצמה.

67 עיין: א' וסרשטיין, 'ריש לקיש בין הליסטים', תרכ"ז, מט (תש"ס), עמ' 197-198.

68 כך, לדוגמה, נזכרים ליסטים 12 פעם במשנה, 17 פעם בתוספתא, 20 פעם בתלמוד הירושלמי ו-40 פעם בתלמוד הבבלי.

שהם מובאים לצורך הדיון האקדמי בלבד. כשאין ספק כי הם מציינים מאורע שקרה, לא תמיד ברור אם הליסטים הנזכרים היו שודדים רגילים; וכשאננם כאלה — אם היו חלק מן המימסד האימפריאלי, או שנמנו עם אויביו.⁶⁹ מאחר שהרשויות הרומיות לא נתקבלו על-ידי היהודים כשלטון החוקי, הרי כל נציג שלהן יכול היה להיחשב כליסטים. את המונח 'ליסטים' ניתן היה להחיל על כל מי שהשתמש בכוח להשגת מטרותיו, אם לטובת הרומאים ואם במאבק נגדם. המקורות שנזכרו למעלה וכן המקומות הרבים האחרים בספרות חז"ל שבהם נזכרים הליסטים, אינם מותירים ספק שטרוריותם וליסטות רגילה היו מצויים ביהודה במשך המאות השנייה והשלישית.

ואשר למקורות הקלאסיים, אמיאנוס מספר על מסעו של מרקוס אורליוס מפאלסטינה למצרים. היהודים מתוארים כמונחים העשויים (אך אינם חייבים) לרמוז לאי-שקט אזרחי.⁷⁰ אַכְּלִיס טַטִיּוּס, שכתב במחצית השנייה של המאה השנייה, מתאר שודדים שהיו פעילים בין עזה לפלוסין שבצפון סיני, בגבול המזרחי של הדלתה. סיפורו, 'לויקיפה וקליטופון', כולל תיאור מעניין של התקפת שודדים בדלתה של הנלוס. ההתקפה נהדפה על-ידי 50 רגלים בעזרת פרשים.⁷¹ בתקופת שלטונו של סוורוס, לפי המסופר אצל קאסיוס דיו, שודד ושמר קלאודיוס פשט על יהודה וסוריה, וכתוצאה מכך חיפשו אחריו באופן נמרץ. שודד זה הופיע יום אחד לפני הקיסר. כשהוא מלווה בפרשים, כאילו היה טריבון צבאי, בירך את הקיסר ונשק לו. הוא לא נתגלה באותה שעה ולא נתפס מאוחר יותר.⁷²

אביו של הקיסר פיליפוס הערבי היה, לפי ה-'Epitome De Caesaribus', מנהיג-שודדים ידוע בראשית המאה השלישית.⁷³ הסיפור מעניין, אך ספק אם הוא אמיתי. האזור מוכר — פיליפוס נולד בעיר הסמוכה לטרוכוס שנוסדה על-ידי מחדש בשם פיליפופוליס.⁷⁴

הצבא הרומי עד לתקופה הביזאנטית

יש לדון גם בליסטות בתקופה הביזאנטית, אבל קודם נתייחס בקצרה לצבא הרומי באזור וארגונו בתקופה שלפני קונסטאנטינוס.

לאחר המרד הגדול, כלל חיל-המצב ביהודה לגיון אחד וחיל עזר בלתי-מוגדר, אך ככל הנראה

69 ראה דברי ר' אתא שצוטטו לעיל.

70 אמיאנוס, XXII, 5, 5.

71 Achilles Tatius, *Leucippe and Clitophon*, 3, 9, 2ff.; 3,5,5 וליסטים שלטו אז בכל האזור. המחבר מתאר מאורעות שקרו במשך מסע לאורך החוף מברוטוס לפלוסין, דרך שהיא אחת מן החשובות ביותר במזרח הים-התיכון. הוא היה איש אלכסנדריה, ואפשר להניח שהכיר את שתיאר. היה זה, כאמור, במחצית השנייה של המאה השנייה — תקופה שאינה מפורסמת ביציבותה. וראה: E. Vilborg, *Achilles Tatius, Leucippe and Clitophon: A Commentary*, Stockholm 1962, pp. 9-10 172 לספירה אורגנה על-ידי ה-βουκόλοισ (בוקרים) בדלתה של הנלוס התקוממות מסוכנת (Dio, LXXII 4) דיו, שם, LXXXV, 2, 4. היו אלה שודדים-פרשים.

73 *Epitome de Caesaribus*, 28,4: 'Is Philippus humillimo ortus loco fuit, patre nobilissimo latronum ductore' (פיליפוס זה היה ממוצא פשוט ביותר, אביו היה מנהיג-ליסטים אציל מאד). ברור לי, שכל אדם המרוויח את לחמו ביושר, עלול להיקרא שודד כפי שונאיו; כמאמר זה הנני מנסה ללקט עדויות חד-משמעיות.

74 ראה: A. 'Iulius (Philippus)', *RE*, X, cols. 386, 755ff.; 'Philippopolis (2)', *ibid.*, XIX, col. 2263. A. Spijkerman, *The coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Jerusalem 1978, pp. 258-261



אבן-מיל
בעדי ה'וויה נובה'

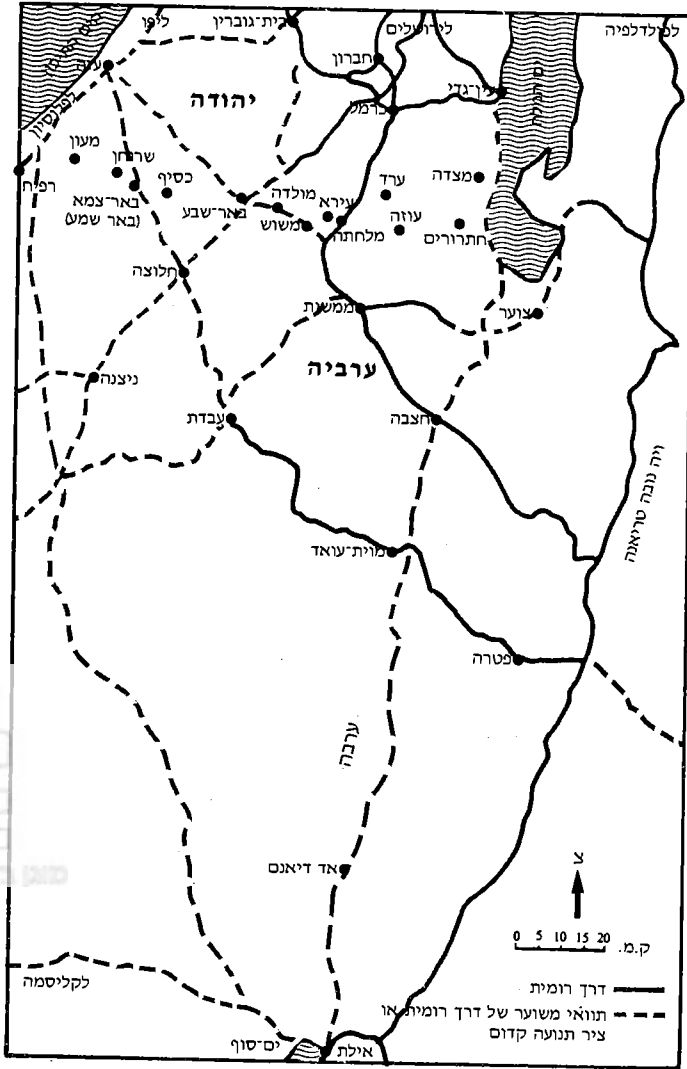
בגודל שווה לכוח הלגיון. מסיכות ברורות מאליהן, היה מטה הלגיון בירושלים. אין כל עדות לבנייה בקנה-מידה גדול בפרובינקיה.⁷⁵

גם בערכיה היו לגיון אחד וחיל-עזר לאחר סיפוח הממלכה הנבטית.⁷⁶ שם בוצע מייד מפעל גדול, סלילת ה-Via Nova Traiana דרך זו נתפסה לעתים על-ידי חוקרים כ'לימס' או קורגבול מבוצר. זוהי תפיסה מוטעית, כפי שהעיר באוארסוק.⁷⁷ היתה זו, כפי שמעידות אבני המיל, דרך בין בצרה שבצפון הפרובינקיה ערכיה לים-האדום בדרום.⁷⁸ הדרך לא שימשה כמחסום בפני נוודים;

75 ראה: איזק, לעיל, הערה 53, *PEQ*, 'Milestones in Judaea: from Vespasian to Constantine', B. Isaac, 1978, pp. 47-49; B. Isaac & I. Roll, *Roman Roads in Judaea*, I, Oxford 1982, pp. 66f., 91 גיחון הגיע לכלל מסקנה, שתחנות-דרכים ומתקנים בנגב הצפוני אוישו במחצית השנייה של המאה הראשונה. י' שצמן ('בעיות הבטחון בדרום-יהודה בתקופה שלאחר המרד הגדול', קתדרה, 30 [טבת תשמ"ד], עמ' 3-23) טען שאין כל עדות ארכיאולוגית לקיומו של לימס פלאווי בנגב הצפוני. לדבריו, לא היה לימס באזור זה לפני סוף המאה השלישית. לעומת זאת, הוא מסכים כי הוקמה שיטת-הגנה לפרובינקיה בתקופה הביזאנטית, אם כי רק חלק מן המתקנים הקשורים בה ניתנים להגדרה כצבאיים. קודם לכן היתה הסכמה כללית, כי האתרים לא היו מיושבים במאה השנייה (לעדויות, ראה מאמרי, לעיל, הערה 20), אולם ורדולף כהן, שחפר רבים מן האתרים בשנים האחרונות, גילה שיש הוכחות להתיישבות במאות השנייה והשלישית. ראה: R. Cohen, 'New Light on the Date of the Petra-Gaza Road', *BA*, 45 (1982), pp. 240-247 ארכיאולוגיות ו-'Notes and News' של ה-*JEA* אם אתרים אלה היו אמנם מיושבים במאות השנייה והשלישית, הרי ניתן לייחס את אבני המיל שהוצבו לאורך חלק מן הדרך לאותה תקופה. יש לצפות לדיווח מלא על חפירות אלה, העשוי לתת תשובה סופית לבעיה חשובה זו.

76 על הצבא הרומי בערכיה ראה שפיידל, עמ' 687-730.

77 באוארסוק, ערכיה הרומית, עמ' 103-109; Idem, 'Limes Arabicus' *HSCP*, 80 (1976), pp. 219-229; זהו התאריך של אבני המיל, המציינות להדגיש, שהדרך לא נסללה בין השנים 111 ל-114, כפי שנאמר לעתים. זהו התאריך של אבני המיל, המציינות את סיום סלילתה. הסלילה החלה בוודאי מייד לאחר הסיפוח. פעילות סלילה צבאית בשנת 107 נזכרת במכתב הידוע של יוליוס אפוליניריס מיום 26 במארס של אותה שנה (*Michigan Papyri*, VIII, Ann Arbor — London 1951, no. 466, cf. Vol. IX [*American Philological Association*, 1971], nos. 562; 565; 571) שנדון לאחרונה על-ידי שפיידל, עמ' 691-692 וקנדי, לעיל, הערה 4. פרופ' באוארסוק היפנה את תשומת לבי לכך, שהמטבעות מסדרת 'Arabia Adquisita' גם הן נטבעו בין השנים 111 ו-114, וראה: W.E. Metcalf, 'The Tell Kalak Hoard and Trajan's Arabian Mint', *American Numismatic Society Museum Notes*, 20 (1975), pp. 104 ff. ספייקרמן (לעיל, הערה 74), עמ' 240; באוארסוק, ערכיה הרומית, עמ' 82-84. הטקסט שעל אבני המיל מונה תחילה את תארי טריאנוס ונמשך כדלהלן: 'redacta in formam provinciae Arabia viam novam a finibus Syriae usque ad mare rubrum aperuit et stravit...'



רשת הדרכים הרומיות
בנגב (לפי שצמן, 1984)

דרך איננה מחסום. האתרים הנבטיים והרומיים בדרום נמצאים במרחק של כ-20 ק"מ לערך זה מזה, כמעט מהלך יום אחד,⁷⁹ והדבר היה נוח לנוסעים לאורך דרך זו. באותה מידה היה זה נוח

ערביה כפרובינקיה פרץ [פתח] וסלל דרך חדשה מהגבול עם סוריה עד לים-סוף). הטקסטים שהיו ידועים באותו זמן נאספו על-ידי P. Thomsen, 'Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palästina', *ZDPV*, 40 (1917), pp. 1 ff. לרבות מתחנות הדרכים קדמו תחנות נבטיות, והדרך עצמה תואמת פחות או יותר, לדרך השיירות הקדומה עבר-הירדן, 'דרך המלך'.

79 האתרים הצבאיים הנבטיים והרומיים בדרום-ירדן נסקרו על-ידי דוד גרף. ראה דיווחיו הראשוניים ב-*ADAJ* (לעיל, הערה 4) וכן מאמרו בקובץ *The Word of the Lord shall go forth: Essays in Celebration of the 60th Birthday of D.N. Freedman* [forthcoming] דיין-חשבוך מלא מתפרסם בקרוב ב-*Damaszener Mitteilungen*. תודתי נתונה לדי"ר גרף על מידע מוקדם שמסר לי בקשר לתוצאות הסקר שלו. הוא מסיק, כי הנוכחות הרומית באזור זה היתה מזערית והתבטאה בעיקרה במספר תחנות דרך בין עקבה ורמת ראס א-נבא. באזור ממזרח לקו זה נמצאו עדויות להתיישבות מקומית בלבד (ערבים, נבטים ות'מודים). כמו-כן נמצאה קיראמיקה נבטית בכל האתרים הרומיים לאורך הווייה טריאנה. הערכה, הנמצאת מערבה יותר, נחשבה, לפי הדעות שרווחו קודם למחקריו של גרף, כמסדרון שלאורכו היו *Castella* מימי דיוקלטיאנוס. בדיקותיו של גרף

ליסטים' ביהודה ובערביה

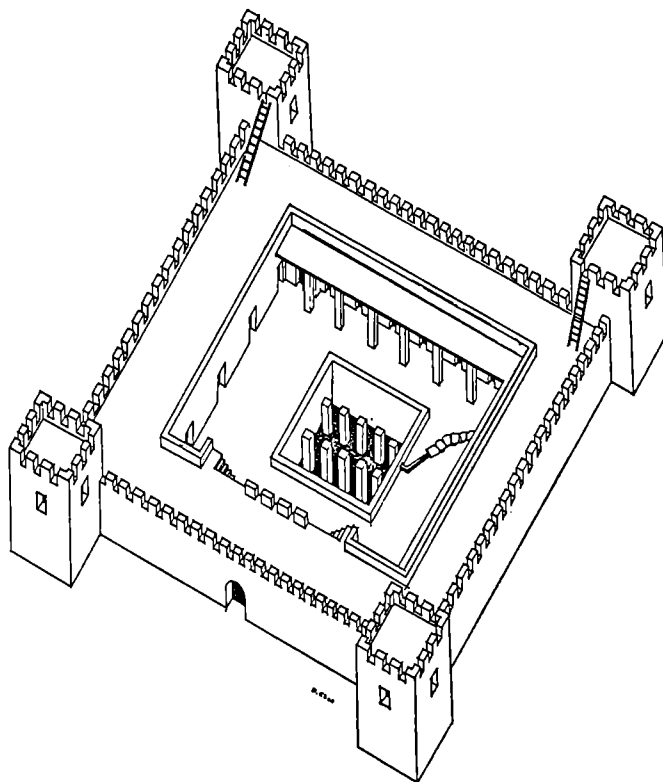
לנוודים שרצו לעבור אותה, הואיל ולא היה מה שימנע אותם מלעשות זאת. צפונה יותר, מרוחקות המצודות זו מזו עוד יותר.⁸⁰ בחלקה הצפוני של פרוכניקיה ערביה היו חילות-מצב בערים.⁸¹ המצודות שנתגלו הן ברובן קטנות ושייכות לתקופה מאוחרת יותר. המידע שבידינו על תכניות המצודות ותחנות הדרכים כמאה השנייה מצומצם ביותר. אם מצודות המאה השנייה היו קטנות, כמו אלה שנבנו אחריהן, כפי שסביר להניח, הרי יש להסיק מכך, שבערי הצפון חנו יותר גייסות מאשר במצודות הדרכים או בסמוך להן. הואיל והמצודות לאורך הדרך היו מעטות וקטנות, נראה

בצד המזרחי אישרו את מסקנותיו של בנו רותנברג בקשר לצד המערבי, דהיינו שלא היתה בערביה שורה של Castella שנמשכה מים-המלח ועד לים-האדום, ועל אחת כמה וכמה שלא היתה שורה כפולה של מבצרים כאלה. האתרים הרומיים היחידים בחלק הצפוני והמרכזי, הם אלה שנמצאו ליד דרכים שחצו את הערבה ממזרח למערב. ראה ב' רותנברג, צפונות נגב: ארכיאולוגיה בנגב ובערבה, ירושלים 1967, עמ' 221 ואילך; וכן B. Rothenberg, 'The Arabah in Roman and Byzantine Times in the Light of New Research', S. Applebaum (ed.), *RFS*, 1967, Tel-Aviv 1971, pp. 160 ff. הערבה, ראה גיחון (לעיל, הערה 4), עמ' 850-852.

80 את האזור הנמצא מצפון לאזור שנחקר בסקר של גרף, חקר פרקר (לעיל, הערה 4; הדין-וחשבון הסופי נמצא בהכנה). הוא תיאר את העלייה והירידה של הנוכחות הרומית ממזרח לנהר הירדן, בהסתמך על העדויות הקיראמיות של חרסים שלוקטו מפני השטח. עדיין לא ברור אם חומר זה אמן ואם ניתן לבנות בהסתמך עליו שחזור מדויק של התפתחות השיטה. ראה גרף, לעיל, הערה 4; קנדי, לעיל, הערה 4. שישה אתרים נבדקו על-ידי פרקר וגרף. בשניים מהם מצא גרף, לדבריו, כמויות של קיראמיקה נבטית שלא נמצאו בסקר של פרקר (קנין ות'רבת אל-כתרה). ד' קנדי (לעיל, הערה 4) הוכיח, שהנוכחות הצבאית הרומית ממזרח לקו בצרה-פילדלפיה שייכת לתקופת שלטונו של ספטימיוס סוורוס.

81 לעדות על נוכחות גייסות בערים, ראה קנדי *HSCP* (לעיל, הערה 4), עמ' 289, 292, 297-299, 302-299 (עדויות מפטרה, גרש ופילדלפיה). ברור, שגם בבצרה, בהיותה כסיס ללגיונות, היו גודווי-צבא.

מצד תמר, תחנה על הדרך בין ממשית
דרום ים המלח. המצד בנוי במקום
נמוך, ליד מאגר-מים, ומאבטו אותו
(לפי י' גיחון, הערה 82)



שהשמירה על הדרך הופקדה בידי משמרות הצבא.⁸² כדי להצליח במשימה זו הכרחי היה לבצר בארות ומאגרי-מים ולמנוע משורדים את הגישה אליהם.⁸³ מטת הלגיון היה בכזרה, הנמצאת בחלק הצפוני של הפרובינקיה ערביה.⁸⁴ הצורך לרכא את הליסטות הוא הסיבה הסבירה ביותר לבחירתה של עיר זו כמקום מושבו-מבצרו של הלגיון, שכן ממנה ניתן לשלוט בקלות הרבה ביותר בטרכון. דרך רומית שעברה בלגיה, הובילה ככל הנראה מבצרה לדמשק.⁸⁵ הדרכים הרומיות נסללו בתקופה זו כדי לסייע להתקפה נמרצת ולא למטרות הגנה. ניתן אולי להניח, שסיפוחו של עבר-הירדן נעשה בכוונה לספק דרך בטוחה וחופשית מהתקפות ליסטים מחצי-האי-ערב לסוריה ולחופי פאלסטינה. נראה, שהשלטונות הרומיים היו מעוניינים בעיקר באזורים העירוניים של דרום-סוריה, פאלסטינה ועבר-הירדן. כניסתם לאזור המדבר היתה איטית ומהוססת ונעשתה רק כשהיה צורך מיוחד בכך. במדבר הופנה עיקר תשומת הלב לדרכים; בכל חלק אחר שלו הסתפקו השלטונות בפעילות דיפלומטית, ולעתים במבצעי-שיטור.

בתקופת הדריאנוס הוכפל חיל-המצב ממערב לירדן.⁸⁶ הדריאנוס היה אף הראשון שפיתח את מערכת הדרכים ביהודה.⁸⁷ מטות הלגיונות היו בירושלים ובלגיו, הסמוכה למגידו. קיימות עדויות

82 מ' גיחון הצביע על כך שזה היה ייעוד המתקנים שסקר בנגב: M. Gichon, 'Towers on the Limes Palaestinae', *Actes IX^c Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, 1972, București-Köln 1974*, pp. 535 ff. במדבר. ראה גם: M. Gichon, 'das Verteidigungssystem und die Verteidiger des flavischen Limes in Judäa', *Provincialia; Festschrift für R. Laur-Belart*, Basel-Stuttgart 1968, pp. 317-334

83 ראה, למשל, הערותיו המעניינות של J.F. Jones, 'Researches in The Vicinity of the Median Wall', *Selections from the Records of the Bombay Government, NS*, 43 (1857), pp. 23 ff. חוסר היעילות והשחיתות של השלטונות התורכיים, שהשקיעו מאמצים רבים כדי להקים מצודה באוונא על החידקל, שנמצאה במרחק ניכר ממקור-מים. חיל-המצב הוצא מן המקום לאחר זמן קצר. אילו נבנתה המצודה מסביב לכאר שנוכרה קודם, היתה נמנעת מן הערכים הגישה למקור המים, שכה היו זקוקים לו במסעות השוד שלהם, וזה בלבד עשוי היה להשפיע עליהם להימנע מכל שהייה במקום. אפילו ביקור מקרי במקום מחבואם, הקבר של כף עלי, היה עלול להיות מסוכן עבורם, הואיל והכאר נמצאה בטווח ירי של הבניין... ג'ונס ממשך ומתאר את התוצאות החמורות של חוסר האונים התורכי. כתוצאה מן ההעזה הגוברת של שבטי המדבר נסגרה לשירות הדרך הישרה לדיאלה, מחמת הסכנה; והשבטים המקומיים, הקטנים יותר, התקיימו כפחד כמעט קבוע לבטחון עזריהם. על מצב דומה בתקופה העתיקה, ראה להלן.

84 לא ברור מה היה מספרם של הגייסות ששוכנו בעיר, ראה קנדי, *RFS* (לעיל, הערה 4), עמ' 885 ואילך.

85 בקשר לדרך הרומית מבצרה לדמשק שעברה דרך הלגיה, ראה פואדבר (לעיל, הערה 18), עמ' 114 (תצלומי-אוויר); *JRS* (לעיל, הערה 4), עמ' 221-222, שכנה בצרה בנקודה בה התחברה דרך השיירות מוואדי סירחאן לדרך הרואשית שעברה מצפון לדרום. לפי הגבולות הפרובינקיאליים, נראה כאילו נמצאה העיר הרחק מן המרכז. לאמיתו של דבר, היא היתה במרחק כמעט שווה מדמשק ומסקיטופוליס (בית-שאן), שממנה ניתן להגיע לנמל החשוב של קיסריה. במרחק דומה לדרום-מערב נמצאה פילדלפיה, ולדרום-מזרח — ואדי סירחאן. מיקומה של בצרה בקרבת הטרכון ודמשק, צפונית לאזור זה, הוכר על-ידי אוסביוס — *Onomastikon*, ed. — K.lostermann, 110, 27-29; 167, 1-4 (337).

86 ראה איזק ורול (לעיל, הערה 60), עמ' 54-66; ראה *ZPE*, 38 (1979), pp. 149-156; idem, 'Legio II Traiana in Judaea', *ZPE*, 33 (1979), p. 220; [1980] מטיל ספק בפענוח הטקסט שעל אחת מאבני המיל הנדונות שם, אולם לכך אין השפעה על העדות, כי לגיו היתה כבר בסיס ללגיונות בשנת 120. ראה תגובתו, שם, 47 (1982), עמ' 131 ואילך ולוח XI b, c.

87 איזק, לעיל, הערה 72; איזק ורול, שם.

על הימצאן של יחידות-צבא בערים או סמוך להן, והן היוו את נקודות הקשר של מערכת הדרכים. כנגב הוצבה קהורטה (גדוד) בעיר ממפסיס (ממשית, כורנוב),⁸⁸ ובעבדת היתה מצודה, המתוארכת למאה השנייה.⁸⁹ המצודות הקדומות קטנות ביותר. רוב המצודות והמגדלים הידועים לנו כנגב שייכים למחצית השנייה של המאה השלישית.⁹⁰ במאה השנייה פעלו כנגב ככל הנראה כוחות מוגבלים ביותר בלבד. אלה נלקחו כנראה מן הצבא של פרוכיניקה ערכיה.⁹¹ מכל זאת נראה, כי במאה השנייה לא היה הצבא הרומי ביהודה ובערביה מאורגן בשום מקום, כך שיוכל להגן על פרוכיניקות אלה מפני לחץ חזק מכיוון דרום-מזרח או מזרח.

לשם השוואה ניתן להתייחס לחומת הדריאנוס. בחומה זו קיימת מצודת-עזר בכל 7 ק"מ לפחות; מצודות קטנות שולטות על שערים בכל מיל, וכין כל אחת מהן יש מגדל. ובכל זאת, היום כבר לא מקובל לחשוב כי חומה זו שימשה אי-פעם זירת-קרב. היא לא נבנתה כדי לעמוד בפני מחקפה רבתי, אלא כאמצעי לפיקוח על התנועה בדרכים.⁹² באותו אופן הציעו לראות גם את ה-Fossatum Africae ('תעלת הגבול') של הדריאנוס בנומידיה.⁹³ אליזבט פנטרס הוכיחה, כי אין למעשה כל עדות ללחץ רציני ביותר של נוודים בנומידיה לפני המחצית השנייה של המאה השלישית. מסיבות שונות, דומה של-תעלת הגבול' לא היה אלא ערך צבאי מוגבל.⁹⁴ לכן מובעת הדעה כי 'תעלת הגבול', כמו מערכת הדרכים בנומידיה, תוכננה לפיקוח ולהכוונה של זרימת

88 J. Mann, 'A Note on an Inscription from Kurnub', *IEJ*, 19; 710 עמ' עמ' 710; הכתובת נרונה על-ידי שפיידל, עמ' 710; *IEJ*, 19; 710

A. Negev, 'Oboda, Mampsis and Provincia Arabia', *IEJ*, 17 (1967), pp. 52-54, pl. 8A, 9C II Traiana Fortis-); הכתובת פורסמה לראשונה על-ידי A. Negev, 'Oboda, Mampsis and Provincia Arabia', *IEJ*, 17 (1967), pp. 52-54, pl. 8A, 9C

A. Negev, 'The Nabataeans and the Provincia Arabia', *ANRW*, II, 8, pp. 645, 658 (21 III Cyr. לא מצאתי גם היא בממשית, לפי A. Negev, 'The Nabataeans and the Provincia Arabia', *ANRW*, II, 8, pp. 645, 658

הקברות, ראה גם A. Negev, 'The Necropolis of Mampsis', *IEJ*, 21 (1971), pp. 124 ff. pl. 25 A-C

89 ראה ר' כהן, 'החפירות בעבדת בשנת 1977', קדמוניות, 13 (1980), עמ' 44 ואילך, חכנית וציורים. מידות המצודה — 100 × 100 מ' — הן למיטב ידיעתו, המידות הגדולות ביותר של מיתקן צבאי פרה-ביזאנטי כנגב. אף אם נבנה לפני שנת 106 לספירה — מה שאינו בטוח — אין להסיק מכך שהיתה זו מצודה נבטית. מן החומר שפורסם לא ניתן ללמוד אם הוכנסו שינויים מאוחרים יותר בתכנית המצודה.

90 M. Gichon, 'The Origin of the Limes Palaestinae and the Major Phases of its Development', *Studien zu den Militärgrenzen Roms [=SDMR]*, Köln 1967, pp. 175-193

'עמ' 175-193; הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 852 ואילך; הנ"ל (לעיל, הערה 82), עמ' 334-317. גיחון טען, שלא כל המתקנים של התקופה הזאת שייכים

בהכרח לשלטונו של דיוקלטיאנוס, כפי שסברו חוקרים שונים. וראה, למשל, אבי-יונה (לעיל, הערה 5), עמ' 120; וכן 'Palaestina', *RE*, Suppl. XII, 1973, col. 408

רומית כנגב לפני דיוקלטיאנוס, הואיל וראין מקבילות לקיומו של לימס בתוך הגבולות האימפריאליים. בכך התעלם הוא מעובדות ארכיאולוגיות, הואיל ואינן מתאימות למינוח המודרני שלו. מתקנים צבאיים יועדו אולי למטרות מסוימות 'בתוך הגבולות האימפריאליים'.

91 ניתן ללמוד על כך מן הכתובות שנמצאו בממשית. כתובת על חייל מן ה-III Cyr נמצאה ממערב לאילה כסיני: *l'Année Epigraphique [=AE]*, 1936, 131 (=Supplementum Epigraphicum Graecum [=SEG], VIII

345); *AE*, 1972, 671; E.D. Kollman, 'A Soldier's Joke or an Epitaph?', *IEJ*, 22 (1972) pp. 145-146, pl. 17B

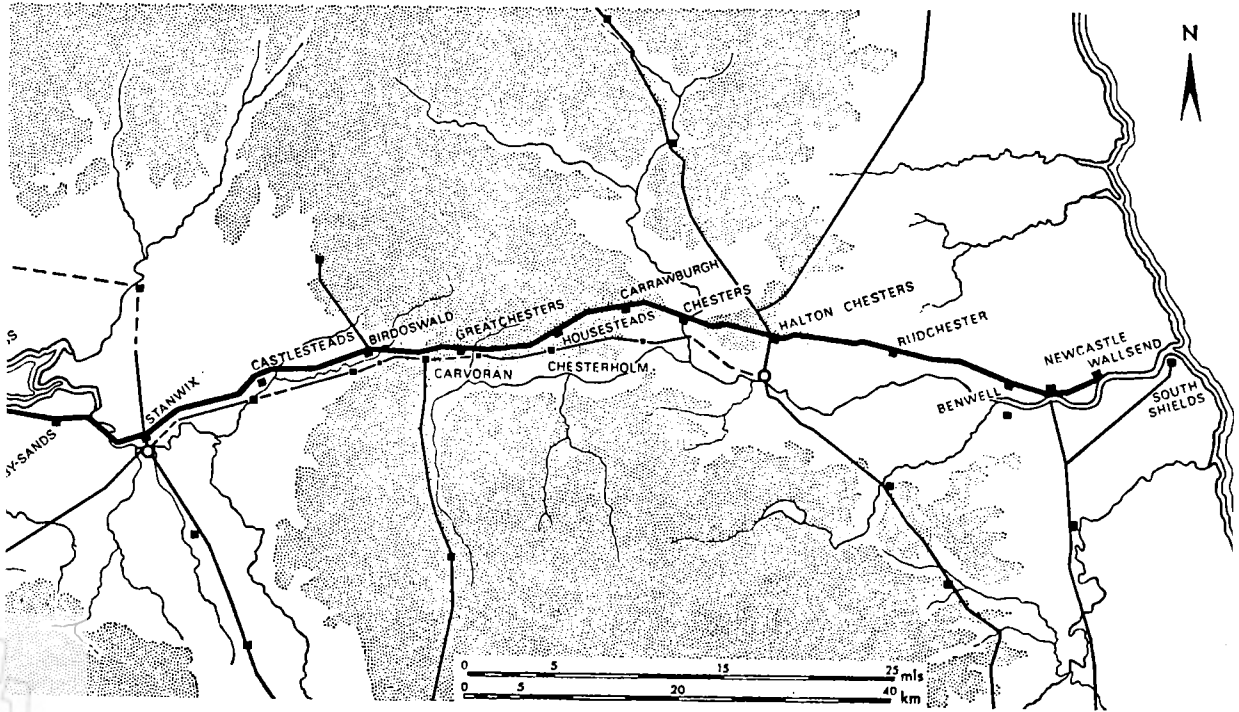
; רותנברג, *RFS* (לעיל, הערה 79), עמ' 221, ציור 110; שפיידל, עמ' 694 ואילך.

92 ראה: R.G. Collingwood, 'The Purpose of the Roman Wall', *The Vasculum*, 8 [1921], pp. 4-9 (D.J. Breeze & B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1976)

לסיבת הקמתה של חומת הדריאנוס.

93 E.W.B. Fentress, *Numidia and the Roman Army*, Oxford 1979, pp. 66, 98 ff. מסקנות הניתנות להקבלה בקשר לתוניסיה הרומית. ראה: P. Trousset, 'Signification d'une frontière: Nomades et sédentaires dans la zone du limes d'Afrique', *RFS*, 1979, Oxford 1980, pp. 931-942

94 ראה: D. Van Berchem, *L'Armée de Dioclétien et la réforme Constantinienne*, Paris 1952, pp. 42-49



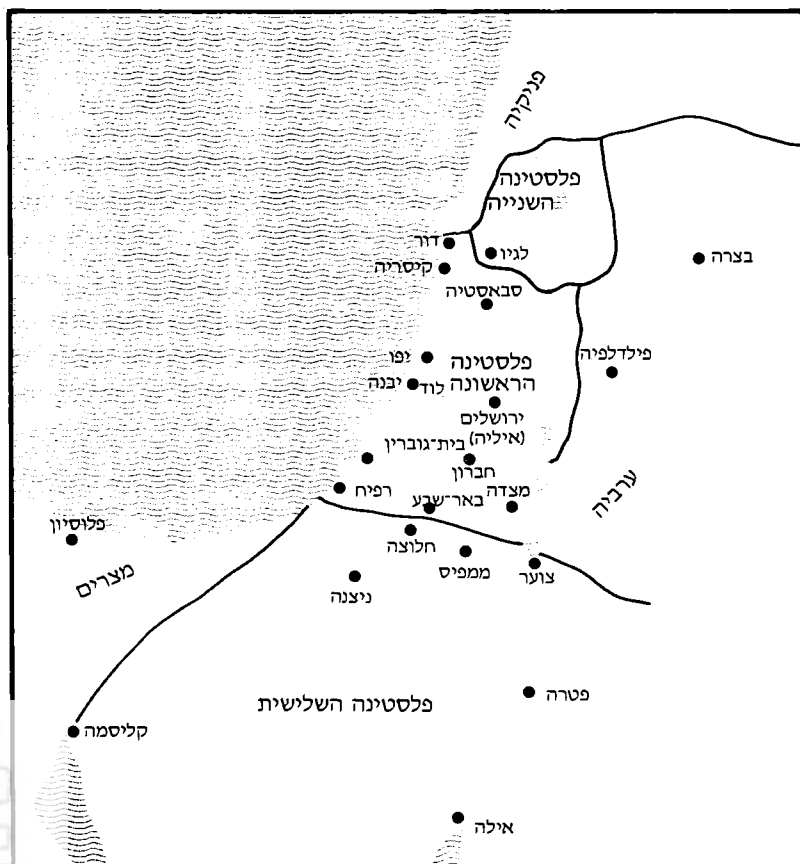
חומת הדריאנוס בבריטניה. השווה את צפיפות המצודות לאורך חומה זו עם זו ביהודה וערביה (השטחים המנוקדים – אזור גבעי מעל 200 מ' גובה)

התנועה אל השטחים הכבושים ומתוכם. ככוונה את דרכי המסחר שימשה 'תעלת הגבול' כגבול לצורכי מכס, שבאמצעותה ניתן היה לפקח בקפדנות על תנועות עדרים, מסחר ובני-אדם.⁹⁵ השוואה זו מעניינת, הואיל ואפילו לצורך מילוי תפקיד זה בלבד היו המתקנים הצבאיים בנומידיה רבים וגדולים יותר מאלה שבנגב ובדרום-ירדן. אין בכך כוונה להכחיש את הימצאותם של גייסות באזורים אלה, גייסות שביצעו תפקידים חשובים. אולם, לדעתי, באותה תקופה עיקרם של תפקידים אלה היה שיטור לאורך הדרכים, ולא עמידה בפני לחץ חזק של נוודים, שרצו לחדור לשטח רומי.

סיפוחה של הפרובינקיה ערביה פעל בשתי דרכים שונות ומשלימות לדיכוי הליסטות: הדרך האחת היתה נוכחותם הקבועה של גייסות זרים באזור; והשנייה, הרחקת הסכנה מפני ליסטים- בכוח על-ידי צירופם לצבא.⁹⁶ היחידות שגויסו במקורן בערביה, מנו לפחות חמשת אלפים איש. זה מספר ניכר של גברים חסונים שהוצאו מן הפרובינקיה. באלה ניתן היה להשתמש לדיכוי חבריהם-לשעבר באזורים אחרים (לדוגמה ה-Ala I Ulpia Dromedarium [גדוד רוכבי-גמלים]

95 שינוי דומה בהשקפה מוצע כעת על-ידי חוקרים אחרים בקשר לתפקידם של מבצרי הצלבנים. למבצרים אלה יוחס בדרך-כלל תפקיד של הגנה על הגבולות. סמיל (R. C. Smail, *Crusading Warfare*, Cambridge 1965), pp. 204 ff. טען, שמבצרים אלה לא היו ערוכים לעצירת כוח פולש, שהיה בכוחו לכבוש את הארץ. הם שימשו כמקומות-מגורים; מרכזים מינהליים; כמחנות-צבא ותחנות-משטרה. הם שימשו מעל לכל כמרכזי-שלטון. מפקדו של מבצר וחיל-המצב שבו, היה אדון כל האזור הסובב אותו והיו בידיו אפשרויות התגובה על כל קריאת-חיגר על סמכותו (שם, עמ' 60 ואילך).

96 קריאת-חיגר על סמכותו (שם, עמ' 60 ואילך); Cichorius, 'Cohors', *RE*, IV cols. 324 f.



בנימין איזק

הפרובינקיות של פאלסטינה, ערביה ופניקיה (לפי צפריר, 1982)

בין חשבון (אסבוס) ולגיו (דהיינו ממזרח לים-המלח).¹⁰³ יש בכך עדות לעלייה בחשיבותה של דרך זו,¹⁰⁴ אך גם לכך שהבדורים המקומיים היוו סכנה לאזור.

הצבא הרומי בתקופה הביזאנטית

בשנת 307 או לפניה הפכה כל ערכיה הדרומית לפאלסטינה סאלוטאריס (Salutaris) ומאוחר יותר לפאלסטינה השלישית (Tertia). שטחה של פרובינקיה ערביה הורחב צפונה וכלל את הבשן

הסבר זה, אין משמעות לשורת המצודות בגיזרה זו. ייתכן שאין דרך מרוצפת מתמשכת, אך במדבר אין בכך להפתיע. קיימות דוגמאות מקבילות שנסקרו על ידינו בישראל. הדרך הראשית מירושלים לפטרה סלולה היטב בהרי-חברון ובירידה לערבה כמעלה העקרבים, אך היא נעלמת לגמרי במישור מסביב מלחתה ובערבה. על הדרכים הרומיות – סלולות או בלתי-סלולות – יש לחשוב כמושגים של ארגון.

104 בשנת 106 ריצפו הרומאים את 'דרך המלך' הקדומה, שעברה בארץ פורייה ומיושבת. לנוסעים נגרמו קשיים גדולים בגלל הצורך לעבור בוואדיות העמוקים. נראה שכבר בתחילה לא רצו הרומאים לנוע במדבר. בכך יש לתלות את הפסקת הפטרולים בדרך פטרה-גרש כמאה השנייה (ראה איזק, לעיל, הערה 20). הדרך המזרחית יותר, המקבילה בערך לדרך אל-חאג', התאימה יותר לאותם שלא חששו מן המדבר, הואיל ומסלולה היה עביר יותר. המצודות והמגדלים איפשרו פיקוח על תנועות הבדורים, שייחכן וכמאה השנייה יכלו לנוע באופן חופשי באזור ממזרח לויה טריאנה. הכוונה במונח 'הלימס הפנימי' (interior limes) היא לאזור זה ולאזור המזרחי יותר; מובן הביטוי 'המדבר הפנימי' בטקסטים יווניים ורומיים (interior heremus) הוא המדבר הרחוק, כלומר סיני; ראה: Antoninus Placentinus, ed. Geyer, *CSEL*, 39, pp. 181-182; Malalas, *Chronicon*, XVIII, c. 165, c (ed. Dindorf, pp. 434-435) W. Liebeschuetz, 'The Defences of Syria in the Sixth Century', *SDMR*, II, Köln-: Bonn 1977, pp. 487-499, esp. p. 488

530 שוב היתה התמרדות שומרנית רצינית.¹¹² היא היתה כה קשה, עד שהנוצרים לא יכלו יותר לנוע בדרכים, והיה צורך לדכאה באמצעות הצבא. יהודה היתה שרויה במצב של מתיחות ואי-יציבות במשך מאות שנים לאחר מרד בר-כוכבא. אולם מהומות שמקורן בנוודים, היו נדירות והתרכזו בדרך-כלל בצפון. יתירה מזו, אין כל עדות לבעיות רציניות בפאלסטינה השלישית בתקופה שבין מרד מאווייה והכיבוש המוסלמי.¹¹³

ליסטות בתקופה הביזאנטית

עדויות רבות קיימות בקשר לאי-שקט מקומי ולליסטות גם בתקופה זו, שהתבטאו בפשיטות שנערכו לעתים קרובות על-ידי אנשים מקומיים ולא על-ידי נוודים משוטטים, המנסים להסתגן לתוך האימפריה. הסיפור על נילוס ובנו תיאודולוס מצייר תמונה ברורה לגבי הפשיטות והליסטות בסיני ובנגב בסוף המאה הרביעית ולגבי הסכמי-ההגנה שעשו קהילות קטנות עם שיחיים בדווים.¹¹⁴

הירונימוס מזכיר שודדים בדרך ירושלים-יריחו.¹¹⁵ בראשית המאה החמישית נהרגו נזירים ליד

1. 484, no. 1921. בשנה זו נהרסו ערים ויישובים רבים בפאלסטינה ברעידת-אדמה. ייתכן, שכוונת הטקסט היתה להצביע על קשר עם המרד של 418.

111 *Chronicon Paschale*, ed. Dindorf, pp. 603-604; Procopius, *De Aedificiis*, V, 7, 5-9; Malalas, *Chronographia*, XV, 5, 53-54 (ed. Dindorf, p. 382); 'Mauroppappos', *RE*, XIV, col. 2395; J.A. Montgomery, *The Samaritans*, Philadelphia 1907, pp. 111-113, 305-308, 319 השומרונים בביזאנטים, ארץ-ישראל, ד (1956), עמ' 127-132. המרד דוכא על-ידי ה-*dux Palaestinae* בעזרתו של *λειτουργός* (רודף-ליסטים). מנהיג המרד, יוסטאס (Ioustasa) מכונה במקורותינו *ἀρχισταρχος* (ראש-ליסטים), וכן נכתב שם, כי השומרונים הכתירו אותו (*ἔστησαν*). המינוח שבו השתמשו הרומאים וכן הרוח המשיחית של המרד מוכרים מיוספוס, שכתב ארבע מאות שנה לפני-כן (*Chronicon Paschale*, ed. Dindorf, pp. 603-604). לדרכי פרוקופיוס (שם, V, 7, 14-10) נמשך אי-השקט בשכם בתקופת שלטונו של אנסטאסיוס (491-518).

112 Malalas, *Chronographia*, XVIII (ed. Bonn, 445-447); *Historia Miscella*, XVI (PL, XCV, 981); Cyrillus of Scythopolis, *vita S. Sabae*, ed. Schwartz, *Texte und Untersuchungen*, 49/2 (1939), p. 107ff. (PE, 111, 1071ff.); Eutychius, *Annales*, 160-167 (PE, 111, 1071ff.); ב. עמ' 287 ואילך; מונטגומרי (לעיל, הערה 111), עמ' 114-117; אבי-יונה, לעיל, הערה 109; סארטר, עמ' 168-170. בשנת 556 מרדו שומרונים ויהודים שוב בקיסריה. ראה: *Historia*: Thiophanes, *ibid.*, 6048; Malalas, *ibid.*, 487 ff.; הערה 109), עמ' 675; בין השנים 578-565 התאוננו נוצרים על תוקפנות של השומרונים בכנסיות לרגלי הר-הכרמל. ראה: Hardouin *Acta Conciliorum* (Nicaea 787), IV, 290, והשווה מונטגומרי (לעיל, הערה 111), עמ' 121 ואילך; אבי-יונה (לעיל, הערה 109), עמ' 132.

113 הדבר צוין כבר על-ידי Ph. Mayerson, 'The First Muslim Attacks on Southern Palestine', *Transactions of the American Philological Association*, 95 (1964), pp. 155-199, esp. pp. 168, 178; idem, 'The Desert of Southern Palestine according to Byzantine Sources', *Proceedings of the American Philosophical Society*, 107 (1963), pp. 160-172. בשני מאמרים אלה מוצגת מערכת היחסים בין הבדווים והשטח המיושב של דרום ארץ-ישראל וסיני בפרספקטיבה הנכונה.

114 Nilus, *Narrationes* (PG, 79, 589-693). כאמיתותו ההיסטורית של הסיפור מוטל ספק, אך כפי שציין מאירסון, מבחינה היסטורית הרקע הוא ללא ספק נכון. ראה מאירסון (לעיל, הערה 113), עמ' 162 במאמר השני; idem, 'Observations on the "Nilus" Narrations"', *Journal American Research in Egypt*, 12 (1975), pp. 51-74.

115 *Onomastikon*, ed. Klostermann, p. 24, esp. Jerome, *ibid.*, 25, 10-14; Jerome, *epistula*, 109, 12 (Vita S. Paulae), PL, 22, 888.

תקוע שבמדבר-יהודה בפשיטת בדווים.¹¹⁶ סבא (Sabas) ביקש את אנאסטאסיוס (491-518) להקים מצודה (Kastron) ליד הלאורה שלו בנחל קדרון, כדי להגן עליה בפני התקפות ובאותו אזור התקיפו נוודים התנחלות של בדווים, שחדלו לנדוד ונוצרו על-ידי אותימיוס.¹¹⁷ יישוב זה הועבר למקום אחר, קרוב יותר לירושלים, ושם הותקף פעם נוספת.¹¹⁸ מאוחר יותר באותה מאה מספר יוהאנס מוסכוס, שחי מצפון-מזרח לירושלים בשנים 568-579, סיפורים מרנינים יותר; בידי נזיריו עלה, באמצעות אדיקותם, לשחק את השודדים הסראקאנים.¹¹⁹ מבט כמפה מראה, שכל אותם שודדים פעלו ממערב ל'לימס הערבי' (Limes Arabicus) האדיר. הדבר מוכיח, שלא היה במחסום כדי להגן על האדמות המיושבות מפני הסראקאנים.¹²⁰ בהקשר זה יש להוסיף, שלא היה זה 'לימס פאלסטינה' (Limes Palaestinae) שהגן על הנזיר הילאריון בפני השודדים ליד עזה, אלא אדיקותו המשכנעת, וכן העובדה שהיה כבר עירום כשפגשו בו השודדים (ראשית המאה הרביעית).¹²¹

אמצעי-נגדי בתקופה הביזאנטית

מקורות ספרותיים מן התקופה הביזאנטית מספרים לנו יותר על אמצעי-נגד נוספים לאלה שננקטו על-ידי הפרינקיפאט. ערים בוצרו היטב רק באזור החיכוך בין פרס ורומא, הואיל והסראקאנים, כפי שמציין פרוקופיוס, לא היו מסוגלים להסתער על חומות.¹²² ואמנם אין במקורות כל איזכור לבדווים התוקפים עיר.¹²³ הם היוו סכנה לנוסעים בדרכים ולמנוזרים מבודדים. כבר הזכרנו לעיל את בקשתו של הנזיר סבא להקים מצודה ליד הלאורה שלו, ושההכטחה הקיסרית לעשות זאת לא הוצאה אל הפועל. בזמן הכיבוש הפרסי של ירושלים, בשנת 614, נרצחו הנזירים על-ידי

116 John Cassianus, *Collatio*, VI, 1 (ed. Petschenig, 1886, p. 153 = PG, 49, 645a = CSEL, XIII, 2)

117 ראה לעיל, הערה 112, והשווה: A.A. Vasiliev, 'Notes on some Episodes Concerning the Relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the Fourth to the Sixth Century', *DOP*, 9/10 (1965), p. 310 וכן סארטר, עמ' 169. הטוען כי קיים קשר בין ההתקפות בשנת 499, שנזכרו לעיל, הערה 108. על היחסים בין הבדווים לבין ביזאנטיון ראה עוד: F.E. Peters, 'Byzantium and the Arabs of Syria', *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 27-28 (1977-1978), pp. 97-113 המחבר דן בתפקיד הצבאי של מתקנים שונים לאור המקורות על תנועות עונתיות של בדווים בסוריה.

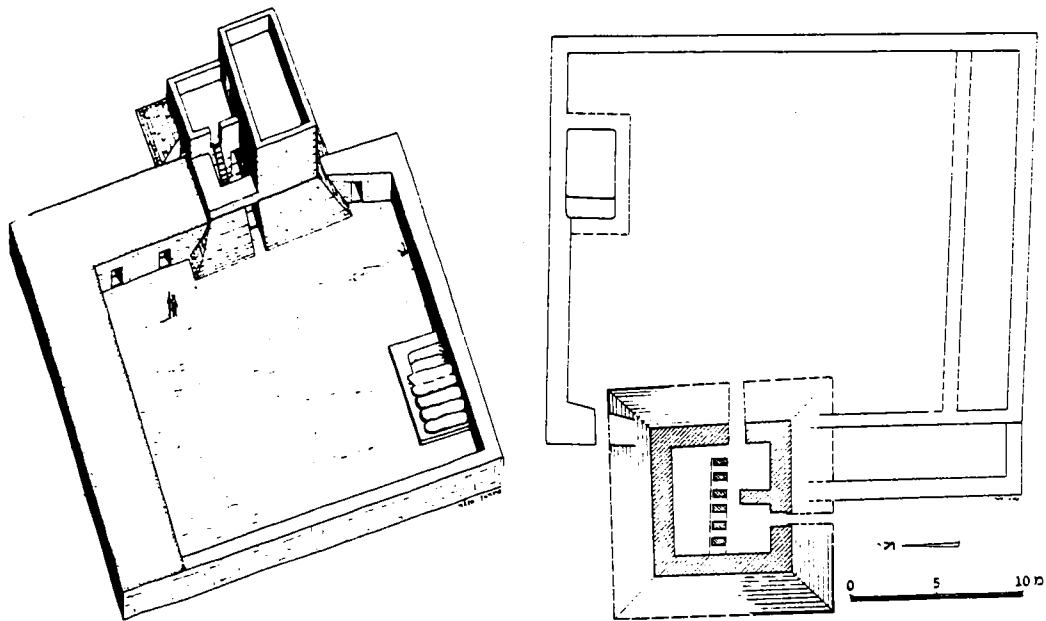
118 קירילוס מסקיהופוליס, חיי אבתימיוס, מהדורת שוורץ (לעיל, הערה 108), עמ' 67-68. אין כל עדות לכך, שההתקפה השנייה בוצעה על-ידי אלמונדיר בשנת 529, כפי שמציע R. Genier, *Vie de Saint Euthyme le Grand*, Paris 1909, p. 166 וכן P.H. Charles, *Le Christianisme des Arabes Nomades sur le Limes*, Paris 1936, p. 46. כפי שציין צ'רלס, היו עדיין בישופים בקהילה זו בשנים 536 ו-556. אולם לא ייתכן שההתקפות היו כה הרסניות, כפי שטוען המקור שלנו, ואפשר אף שבוצעו על-ידי שבטים אחרים שחיו באזור. ראה גם: F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris 1967³, p. 273; סארטר, עמ' 149-153.

119 *Pratum Spirituale*, PG, 87, 3, 2851-3112, ראה פרקים 99, 133, 136, 155. ראה ואסילייב (לעיל, הערה 117), עמ' 315 ואילך. באשר לשודדים נוצרים, יהודים ושומרונים באזור אמאוס-ניקופוליס ראה: *Pratum Spirituale*, 95 (col. 3032)

120 לפי פארקר, *PFS* (לעיל, הערה 4), עמ' 871: 'הלימס הערבי היה כשיא יעילותו וכוחו בתקופה שבין ימי דיוקלטיאנוס ומותו של תיאודוסיוס השני בשנת 450.'

121 Jerome, *Vita Hilarionis*, 12 (*PL*, 23, 34). הירונימוס מדגיש (שם, 3-4, טור 31), כי מדבר עזה שרץ שודדים. *de Aedificiis*, II, 9, 4-5, ראה מאירסון העיר בהקשר זה (לעיל, הערה 113), הערה 107, עמ' 83 ואילך במאמר הראשון), כי לכל היישובים בנגב היו חומות דלות או שהיו חסרי-חומות לגמרי.

123 ואסילייב (לעיל, הערה 117), עמ' 309, הערה 10) מסתמך על הכרוניקון הסורי מארבלה, שבו נזכרת התקפת בדווים על ארבלה שבחדייב. אולם כיום ברור כי הכרוניקון חובר לאמיתו של דבר על-ידי 'עורכו' הראשון, אלפונס מינגנה (Alfonse Mingana). העניין הוכח על-ידי J.M. Fiey, 'Auteur et Date de la Chronique d'Arbèles', *L'Orient Syrien*, 12 (1967), pp. 265-302



מצודת רוג'ום אל-קצר בהר-חברון, מסוף המאה הרביעית או תחילת המאה החמישית לספירה
(לפי י' הירשפלד, 1979)

הערבים.¹²⁴ לעומת זאת, עומדת עדיין על תילה חומת סנטה קתרנה בסניני.¹²⁵ עולת הרגל אגריה (Egeria) ראתה קבוצת-נזירים, שחיו ללא הגנה באתר הסנה הבוער.¹²⁶ בשנת 373 סראקאניס תקפו נזירים מתבודדים שחיו שם.¹²⁷ בתקופת שלטונו של יוסטיניאנוס הוקמו כנסייה חדשה ומבצר להגנת הנזירים בפני פשיטות בדווים.¹²⁸ מעניינות הן הערותיו של פרוקופיוס על מפעל זה.¹²⁹ הוא לא ידע, שמקום המנזר נקבע על-ידי המסורת בקשר לסנה הבוער, וכן אינו מזכיר את הטרדות הנזירים על-ידי הבדווים. הוא מתאר את הבניין כ'מבצר חזק מאוד', תיאור שהוא ללא ספק מוגזם. לדבריו, נבנה המבצר כדי למנוע את פשיטות הסראקאניס לפאלסטינה דרך אזור זה, המתואר על-ידו כבלתי-מיושב. היסטוריון בן זמננו, שאינו מכיר את האתר או החסר מידע, רקע

124 Antiochus Monachus, *Epistula ad Eustathium*, PG 89, 1423 124
311, הערה 23.

125 G.H. Forsyth, 'The Monastery of St. Catherine', *DOP*, 22 (1968), :
pp. 3-19, plates; idem & K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, I, Ann
Y. : Arbor, 1973. מודגשת החולשה היחסית של האתר והחומות (ראה לעיל, הערה 124). בקשר למנזר ראה גם :
Tsafir, 'St. Catherine's Monastery', *IEJ*, 28 (1978), pp. 218-229

126 *Itinerarium Egeriae*, I, 1 ff.
127 Nilus, *Narrationes*, IV (PG, 79, 625 ff.)
128 Evagrius, *Historia Ecclesiastica*, V, 6 (PG, 86 bis, 2804) :
התקפה זו נהדפה בהצלחה על-ידי ראש המנזר, גרגוריוס.

129 Eutyichius, *Annales*, PG, 111, 1071-1072
128 ראה ואסילייב (לעיל, הערה 117), עמ' 308. הערה 5. מנזרים אחרים שבוצרו על-ידי יוסטיניאנוס היו בקליסמה
וברייתו שבמצרים. בקשר לכתובת מסנטה קתרנה לכבודו של יוסטיניאנוס, ראה (בצירוף תצלום) :
I. Ševčenko, 'Sinai Inscriptions', *DOP*, 20 (1966), p. 262, n. 5

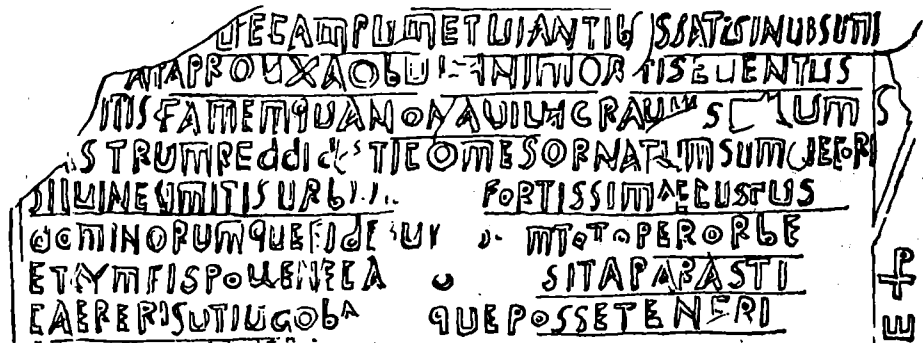
129 Ph. Mayerson, 'Procopius or Eutyichius', *BASOR*, 230 :
Procopius, *de Aedificiis*, V, 8, 9
129 (1978), pp. 33-38

ומפות, עלול גם הוא לתת אותו הסבר מוטעה. למעשה, אף סראקאני שרצה לבצע מעשה-שוד בפאלסטינה, לא היה מעלה ברעתו לעבור ליד המנזר.¹³⁰

לפעמים זכו מנזרים בחסות קיסרית. קהילות קטנות ומבודדות נהגו מדי-פעם לארגן חיל אזרחים-שכירים משל עצמן או שעשו הסדרים פרטיים עם שיחיים כדורים להגנה בפני פשיטות.¹³¹ המצודות של עבדת וניצנה הפכו למבצרים חזקים, במיוחד במאה החמישית.¹³² מקובל לחשוב שאלה דוגמאות לתכנון מרכזי, ללא התייחסות לצרכים המקומיים.¹³³ לאמיתו של דבר, היתה זו תקופת גשוג בנגב, שאין דומה לה. נוסף על הערים הפורחות, נתגלו יישובים כפריים רבים.¹³⁴ ברור, כי בעיות חמורות, שהדיעות על קיומן בדרום מועטות ביותר, היו כתחום טיפולם של השלטונות. בסוף המאה החמישית יצא רומנוס, המפקד הצבאי של פאלסטינה (Dux Palaestinae), למסע-עונשין על הע'סאנים (Ghassanids) שערכו פשיטות על ארץ-ישראל.¹³⁵ לאחר-מכן גירש את הערבים שכבשו את האי יוטבה (טיראן, גזירת אל פרעון; או מקום אחר),

- 130 מאירסון טוען (לעיל, הערה 113, מאמר ראשון), עמ' 156 ואלך), שהכיבוש המוסלמי של ארץ-ישראל בא לאחר מסע בלתי-צפוי דרך דרום-סיני, מאילה (Aila) לעזה. אולם אף אם כך הדבר, לא עברו ליד המנזר.
- 131 ראה תיאור העיר פארן (פיראן של ימינו) בדרום-סיני וחיל האזרחים הסראקאני הבלתי-ייעיל (?) שלה אצל Ps. Antoninus Placentinus, *Itinerarium*, 40 (CCSL, 175, 150)
- 132 על ניצנה ראה: H.D. Colt et alii, *Excavations at Nessana*, I, London 1962; בקשר לתאריך ראה: C.J. Kraemer, *Nessana: Non-literary Papyri*, III, London 1958, 16 של מצודת ניצנה ומצודה קטנה יותר בעבדת מעיד, שהוקמו בערך באותו זמן.
- 133 קולט, שם, עמ' 6 ואילך; L. Woolley & T.E. Lawrence, *The Wilderness of Zin*, London 1914-1915; pp. 118 ff. מאמר ראשון), עמ' 185. לפי קולט, 'המיבנה של שתי המצודות — מיתחמים מלבניים גדולים ובהם מספר חדרים פנימיים קטן ביותר — מעיד בכיור, שלא נועדו לאכסונם של חילות-מצב גדולים, אלא היו מעין בתי-נשק ובמקרה של יחידת-רוכבים — שימשו כמקום לסוסים או לגמלים. וולי ולורנס מציינים, שאין תועלת במצודות נגד אויב נייד בארץ מדברית, במקום שדרכים עוברות בכל כיוון. כפי שצוין, לא היו לערים כל חומות או חומות דלות בלבד. וולי ולורנס מציינים (שם, עמ' 73), כי 'חומה פשוטה, בנויה 'בנייה יבשה', יכולה לעצור התקפה בדונית.
- 134 ראה גיחון, לעיל, הערה 4, עמ' 857 וההפניות לדיווחים קצרים שפורסמו על-ידי ר' כהן; פ' מאירסון אצל קולט (לעיל, הערה 135), עמ' 231 ואילך; וולי ולורנס, שם, עמ' 32.
- 135 ראה לעיל, הערה 108.

כתובת-בנייה שנתגלתה בסוריה ומדברת בביצור הגבול (ראה הערה 145). נמצאה בח'אן אל-אביאד



השולט על מפרץ אילת.¹³⁶ במקרה זה יש משום עניין. ביוטבה היה בית-מכס ביזאנטי, שבו נגבו מסים על סחר ימי. המקום נתפס בידי שודד פרסי ממוצא ערבי בשם אַמורְקְסוס.¹³⁷ עד אז חי איש זה בערביה, ושם פשט על סראקאנים ולא על רומאים. עתה נגבו המסים ביוטבה על-ידיו במקום על-ידי המימשל הקיסרי. למרות זאת, הוא נעשה מקובל על השלטונות בקונסטנטינופול, לאחר שהתנצר, ואף הוענק לו ראיון עם ליאו (474-457), והוא מונה לפילארך (ראש-שבט) של ערביה פטריאה (Arabia Petraea).¹³⁸ בשנת 534 נכבש האי יוטבה מחדש על-ידי Dux Palaestinae אחר בשם אראטיוס קמפאנאקאן. הפעם היה האי בידי יהודים-ערביים.¹³⁹ באותה תקופה פעל מושל בשם סטפנוס למניעת פשיטותיהם של הסראקאנים ממצרים על ערי הגבול,¹⁴⁰ אם כי ככל הנראה אזרחי עזה לא חששו מפניהן.¹⁴¹

כל המאורעות שזכרו אינם בעלי חשיבות רבה. כששילח יוסטיניאנוס את שומרי הגבול (Limitanei) והחל לשלם לשיח'ים הבדווים כדי שישמרו על הסדר, הצליחה השיטה יפה כדרום. הסיבה לכך היא ככל הנראה, כי ממילא לא היו בעיות חמורות באזור.¹⁴² השינוי בשיטת השמירה על הגבולות נבע כמובן מהתמוטטותה של השיטה הקיימת בצפון.¹⁴³

מן האמור עד כה נראה, שבתקופה הביזאנטית, כבמאות השנים שקדמו לה, אין כל עדות לכך שקהילות עירוניות, אם במדבר ואם באזורים פוריים, חיו בסכנה ממשית של תקיפה על-ידי נוודים. יישובים קטנים, אפילו יישובים מדבריים, נהנו משגשוג. השלטון המרכזי התערב רק לעתים רחוקות ובמקרים מיוחדים. ראוי להביא כאן כתובת מבניין במדבר הסורי משנת 334 לספירה: 'וינקנטיוס, שהיה פרוטקטור... כשראה כי רבים מן ה-Agrarienses [חיילים] נהרגו במארכים של הסראקאנים כשהלכו לשאוב מים, תכנן ובנה מאגר למים'. האבן שנושאת את הכתובת, נמצאה באתר לאורך הדרך הרומית מסלח'ד לאזורק ומעידה על הצורך בשליטה תקיפה על אספקת המים

136 F.M. Abel, 'L'Ile de Jotabé, וראה: Theophanes, *Chronographia*, A.M. 5990, ed. de Boor, 141 *Inscriptions grecques et latines de la*; 313 עמ' 47 (1938); RB, 47 (1938), pp. 510 ff.

137 Procopius, *Bella*, I, 19, 3; גם: 154 ואלך. על יוטבה, ראה גם: 300, הערה 1.

138 הסיפור מובא בפרגמנט 1 של 113, FHG, IV, 231-234; Malchus Philadelphensis, ed. Bonn, pp. 231-234; 9, 1 (310)-7 (370).

139 ראה קדמוניות, יח, 9, 1 (310)-7 (370). 65-66, ed. Foerster & Richtsteig, pp. 66-67, ed. Choricus Gazaeus, *Laudatio Aratii et Stephani*. וראה: אבל, לעיל, הערה 136; שטיין (לעיל, הערה 108), עמ' 300, הערה 1.

140 חוריקיוס, שם, 33-49, עמ' 57-58. במקום אחר מזכיר חוריקיוס את המאכים הבין-שבטיים שדרשו את התערבותה של רומא (Laudatio Summi 20, p. 75).

141 כפי שהצביע מאירסון (לעיל, הערה 113, מאמר ראשון), עמ' 181, חוריקיוס מספר (Laudatio Marciani, 16, p.) 32 כי חומת העיר הונחה במידה כזאת, שלא היוותה יותר כל מעצור. היא תוקנה ביוזמתו של מושלה האזרחי של עזה, אם כי כל אויב לא איים עליה. תיקן החומות של עזה מוזכר בכתובת (בלי תאריך): F.M. Abel, 'Inscription grecque de Gaza', RB, 40 (1931), p. 94 ff.

142 על הרפורמה של יוסטיניאנוס במזרח ראה: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, pp. 661 ff.; I. Kavar, 'Procopius on the Ghassanids', *Journal of the American Oriental Society*, 77 (1957), pp. 79-87; מאירסון (לעיל, הערה 113, מאמר ראשון), עמ' 188-190. מאירסון טוען באופן משכנע, שתחום הפעולה של פילארכים אלה היה מוגבל לאזורים שמעבר לשטח המיושב, ומטרת התשלומים היתה בעיקרה מניעת התקפות של שבטים, שהיו כתחום סמכותו של הפילארך.

143 על ההתקפות הוות-האסון של מונדיר הלחמידי, כבעל-בריתם של הפרסים בסוריה הצפונית, ראה: Procopius, *Bella*, I, 17, 29, ff.; Malalas, *Chronographia*, XVIII, ed. Bonn, p. 446. על הרפורמה, ראה: 12 ff. 24, Historia Arcana, פרוקופיוס (Bella, I, 19, 7 ff.) מצייין כי אבוחאראבס (אבר-קריב היה יעיל כפילארך בפאלסטינה. וראה קאוואר (לעיל, הערה 142), עמ' 85 ואילך.

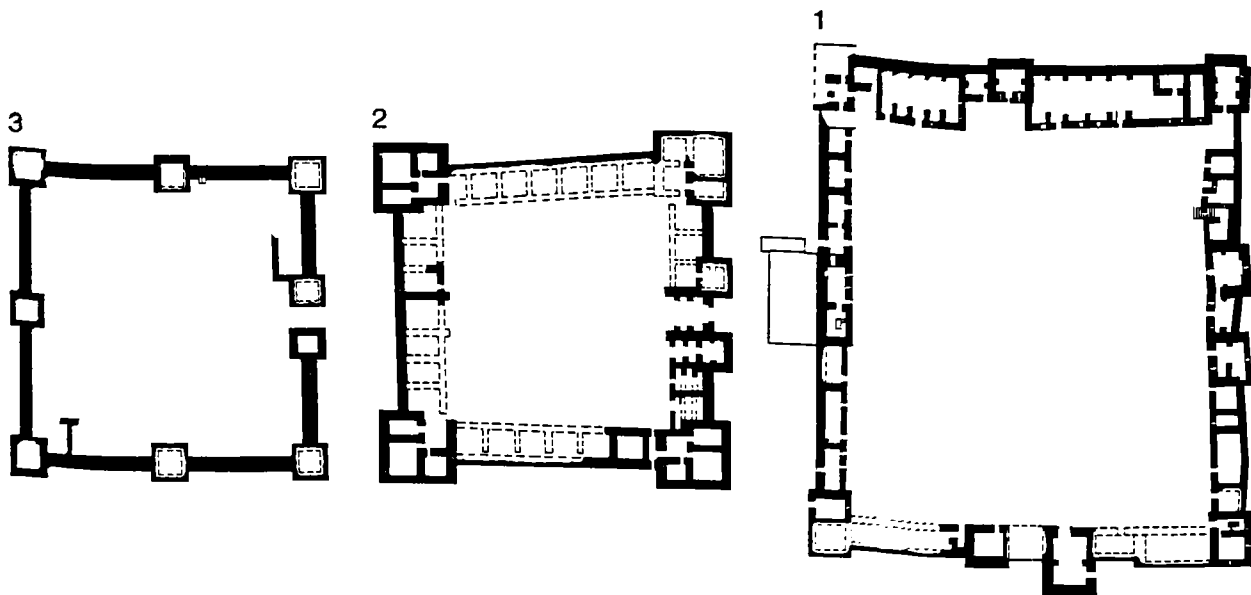
בדרכים, כדי לרסן את הכדווים.¹⁴⁴ כתובת לאטינית מפורסמת מן התקופה הביזאנטית, הכתובה במשקל שירי, חשובה גם היא לעניינו:

מישור צחיח לגמרי ומפיל אימה על עוברי האורח מפאת שטחו הגדול ומותו של שכן כרעב — אין גורל מר מזה — אתה, קוֹמְס [Comes, תואר אצולה], הפכת אותו למבצר (Castrum) מצויד כהלכה. אתה, סילוואנוס, המגן האדיר של הלימס ושל הערים ושל הקיסרים, המכובד בכל העולם, אתה עשית את האדמה פורייה בעזרת מי השמיים כך שתוכל לכרוע תחת עולם של קְרִיס (Ceres) ובְכָחוּס. לכן, הֶלֶךְ, המשך בדרכך בשמחה, ולאחר שנהנית מטוב המקום שא שיר כשבחו של השופט הנדיב, המזהיר במלחמה ובשלום. מי יתן והוא, בסמכות דרגתו הנעלה, יקים למען הקיסר מבצרים דומים, ככל שמלאכה זו תהיה קשה, ויזכה לבנים שיהיו ראויים למעשים של אב כזה.¹⁴⁵

הכתובת נמצאה בחורבות הרומיות של ח'אן אל-אביאד בסוריה הדרומית, על אם הדרך בין דמשק לתדמור, מהלך חמש שעות מקרייתין. פירושה של הכתובת ברור: דרך מסוכנת במדבר נעשתה בטוחה לעוברי האורח בעקבות בניית מבצר, שהיו בו גם מקומות-אכסון; פעולות השקיה איפשרו את עיבוד האדמה וגידול הגפנים. מן הכתובת ברור, שתפקיד המבצר היה לאבטח את עוברי האורח. מעשה הבנייה היה של סילוואנוס, שהיה כנראה מפקד צבא סוריה-פניקיה (Dux Foenicis)¹⁴⁶ ובלשון הכתובת 'מגן הערים והלימס'. למילה 'לימס' אין כאן כל מובן צבאי; מפקד אינו מגן על קו או אזור צבאי. הכוונה לארץ הצחיחה המרוחקת מן הים, שהיא היפוכו של האזור

¹⁴⁴ 'Cum pervidisset Vincentius protector agens Basie plurimos ex agrariensibus, dum aqua[s] sibi in uso transferent insidiatos a Saracenos perisse, receptaculum aqua[rum] ex fundamentis fecit, Optato et Paulino VV cc cons.' J.H. Iliffe, 'A Building Inscription from the Syrian Limes', *QDAP*, 10 (1940), pp. 62-64; *AE*, 1948, 136. ראה תצלום הכתובת במאמרו של צפירי בקתדרה 30 (טבת תשמ"ד), עמ' 53. על ה-protectores ראה: שטיין, לעיל, הערה 108; ג'ונס (הערה 142), עמ' 636 ואילך. על ה-*agrariae stationes* ראה ואן ברשם (לעיל, הערה 94), עמ' 30, הערה 1. ניתן להניח שהיתה *Statio agraria* לאורך הדרך, אשר במקורה לא היתה לה שליטה על אספקת-מים מספקת. על האתר (*Basie = Basie*)? ראה קנדי (לעיל, הערה 4), עמ' 84. וינקנטיוס בנה ככל הנראה מאגרים-מים, שניתן להגיע אליו ביתר קלות. לאחרונה נתגלתה כתובת דומה מאותה שנה באזור שקע אורק בירדן. גם שם דאג וינקנטיוס לאספקת המים. ראה: D. Kennedy & H. MacAdam, 'Latin Inscriptions from the Azraq Oasis, Jordan', *ZPE*, 60 (1985), pp. 97-105. במצרים הקים הדריאנוס ὑπερέματα (תחנות-מים) σταμοί (תחנות-דרך) ו-φρούρια (תחנות-משטרה) לאורך דרך המדבר מן הים-האדום אל הנילוס (1142; *IGR*, I, 701; *OGIS*); ראה גם לעיל, הערה 143. 'lacci' ו-'castra' הוקמו לאורך הדרך הרומית לקופטוס *Pliny, Naturalis ILS* 2483; *Historia*, VI 26, 102-103, וכן ראה (CIL, III, 6123). באברגוש, שעל דרך פו-ירושלים, בנה הלגיון העשירי פרטגזיס מאגרים-מים, שנשתמר בחלקו בקריפטה של כנסייה צלבנית. ראה: R. de Vaux & A.M. Steve, *Fouilles à Qaryet el-Enab = Abū Gōsh*, Paris 1950, pp. 36-39.

¹⁴⁵ (Siccum utique) campum et vian(t)ib(us) satis invisum (ob sp)a(t)i)a proluxa, ob vicini mortis eventus, (sort)iti(s) famem, qua non aliudgrav(iu)s (ull)um (c)astrum reddidisti, comes, ornatum sumo decori, Silvine, limitis ur(bi)u(m) (que) fortissimae custus dominorumque fide (c)u(ltoru)m toto per orbe, et lymfis polle(r)e ca(lestib)us eta parasti Caereri ut iugo Ba(cch)ique posset (t)eneri. Hospes, unde laetus itineris perage cursum, et boni potitu(s) actus cum laude caneto (m)agnanimi (iudi)cis (p)ace belloque nitentis, quem p(r)a(e)cor super(o)s altiore (grad)u subnixum tal(i)a dom(i)n(is v)el ardua c(ond)ere (cas)tra, et natis gaude(r)e L. Jalabert & R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie [=IGLS]*, v. Émésène, Paris 1959, no. 2704, p. 304



תבניות של מצודות מהמאה הרביעית לספירה בפרובינקיה ערביה (1). קצר אל-אזרק; 2. קצר ג'שיר; 3. מחטת אל-חג'; 4. דיר אל-כחף; 5. קצר אל-כוורה; 6. אסקי חיטאר)

המיושב.¹⁴⁷ באתרו של המבצר הוקם מאוחר יותר ח'אן ערבי.¹⁴⁸ ידוע כבר, כי מערכת המבצרים והמגדלים בין תדמור והפרת שנבנתה בתקופה הביזנטית, חודשה על-ידי הערבים נמאה החמישית.¹⁴⁹ אתר רומי אחר בדרך דמשק-תדמור, קציר אל-חיר, נעשה מאוחר יותר לאחד המבצרים האומיים החשובים ביותר.¹⁵⁰ גם בצפון-מערב ירדן יש עדות להתיישבות נמשכת או אף בנייה מחדש ושחזור של מבצרים ביזנטיים (אזרק וקציר אל-חאלאבת).¹⁵¹ מעדויות אלה נובע, כי אותו התפקיד נועד למבצרים לפני הכיבוש הערבי ולאחריו. מתקנים דומים ביותר נמצאו לאורך המדבר המזרחי במצרים.¹⁵² מתקנים אלה מזכירים בתכניתם ובמיקומם את אלה שביהודה, ערביה וסוריה. הדבר משמעותי הואיל והמתקנים במצרים נמצאו לאורך דרכים מנמלי הים-האדום אל הנילוס. ברור, שהם שימשו כמתקני-דרכים, ואיש לא העלה בדעתו כי היו מערכת-הגנה נגד נוודים.

תשומת-לב מיוחדת אכן הוקדשה לשמירה על בטחון הנוסעים בדרכים. יש בידינו עדויות

147 למוכן דומה ראה: Rufinus, *Historia Ecclesiastica*, II, 6, הערה 75, עמ' 8, הערה 72, וכן ראה לעיל, הערה 114.

IGLS, V, p. 306 148

A. Gabriel, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions* Paris 1926, pp. 294 ff. 149

D. Schlumberger, 'Les fouilles de Qasr el-Heir el-Gharbi', *Syria*, 20 (1939), pp. 200 ff. 150

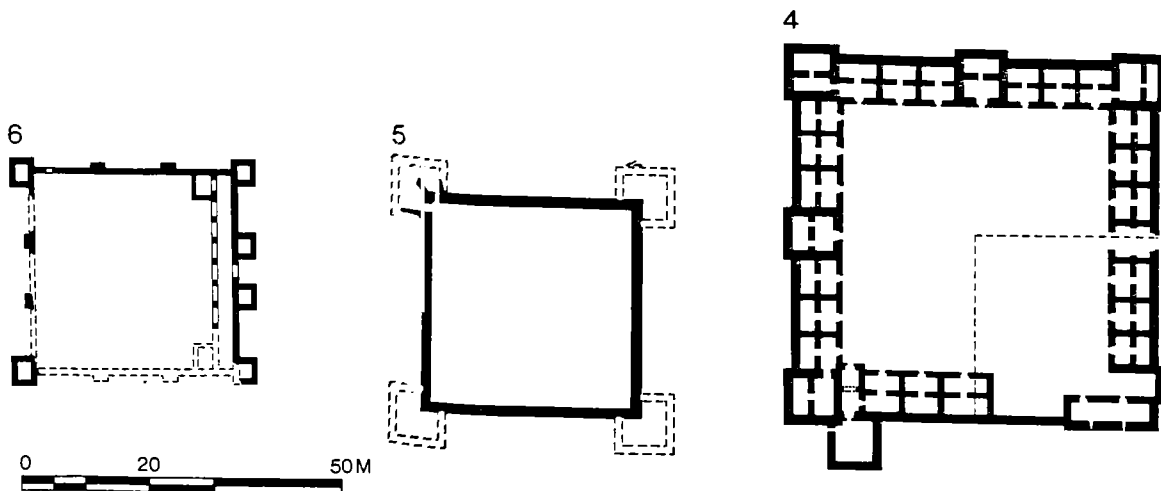
151 ראה ספרו של קנדי (לעיל, הערה 4), ובמיוחד עמ' 48 ואילך בקשר לקציר אל האלאבת שם, עמ' 69-96, ובמיוחד עמ' 75. ייתכן שכן הדבר גם בקשר לעין אס-פול (Ain es-Pol) הנמצא בקירבת מקום. ראה שם, עמ' 132-128.

G.W. Murray, 'The Roman Roads and Stations in the Eastern Desert of Egypt', *Journal of* 152

M. Speidel, 'The : עיין גם: 144. הערה 144. וכן לעיל, הערה 144. *Egyptian Archaeology*, 11 (1925), pp. 138-150

Eastern Desert Garrisons under Augustus and Tiberius', *SDMR*, II, Köln-Bonn 1977, pp. 511-

515



לאמצעים שנגקטו בדרכים הראשיות ובדרכי המדבר, ששימשו את עולי-הרגל. אין ידיעות מדויקות אודות דרכי ההגנה על אורחות השיירות במדבר מעבר לאילת. ניתן להניח שלדיפלומטיה ולגיון, שבסיסו היה באילת, היה תפקיד כזה. לא ידוע אם היה צי ביזאנטי ביס-האדום. לנמל הגדול האחר של הים-האדום, קליסמה (סואץ), היה מפרץ מבוצר — 'הגנה והרתעה בפני פשיטות הסאראקנים'.¹⁵³ בספר מסעותיה של אגריה מתואר מסע שנערך בשנת 380 לערך, מירושלים להר-סיני וחזרה דרך קליסמה, פלוסיון ורצועת החוף. לאורך כל הדרך עמדו לרשות הנוסעים Mansiones. באכסניות אלה ישבו חיילים וקצינים, שליוו את הנוסעים ממבצר למבצר.¹⁵⁴ כשהגיעו עולי-הרגל לדרך המלך, לא היה יותר צורך בהגנת החיילים והם שולחו לדרכם. במאה הרביעית הוחזקו ה-Mansiones (תחנות הלילה) או ה-Xenodocheia (אכסניות) על-ידי המדינה.¹⁵⁵ מאוחר יותר, בשנת 570, נסע עולה-רגל אחר למנזר סנטה קתרניה. הוא מזכיר שלוש אכסניות; שתיים מתוארות כמבצרים הכוללים כנסיות, והשלישית היתה 'מצודה קטנה עם

153 Petrus Diaconus (שמקורו בחלק האבוד של ה-*Itinerarium Egeriae*, Y, 6, CCSL, 175, 101 עדכני ראה: J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, Jerusalem 1971

154 שם, 3, 49, 175. '...Nos autem inde iam remisimus milites, qui nobis pro disciplina Romana auxilia prebuerant, quandiu per loca suspecta ambulaveramus; iam autem, quoniam agger publicum erat per Egyptum, quod transiebat per Arabiam civitatem, et ideo iam non fuit necesse vexave milites...' (משם שילחנו את החיילים אשר סיפקו לנו משמר מטעם השלטון הרומי כל עוד הלכנו במקומות בלתי בטוחים. עתה, מאחר והלכנו דרך מצרים, בדרך ציבורית העוברת בעיר ערביה, לא היה עוד צורך להטריח את הצבא...). ראה לתאריך, ראה וילקינסון, שם, עמ' 237-239.

155 על ליאונטיס, הבישוף של אנטיוכיה בשנת 350, מסופר כי גילה עניין מיוחד באירגון Chronicon Paschale, ed. Dindorf, pp. 535-536, Exnodocheia אותו מקור (שנת 365 לספירה) מציין, שקונסטנטינוס אוגוסטוס נידב ממון רב לכנסייה, ליתומים ול-xenodocheia הקיסרית אאודוקסיה נתנה בשנת 402 כסף לבניית בית-הארוחה בעזה. לעולי-רגל היתה הזכות להתגורר בעיר שלושה ימים ללא חשלום; ראה: Marcus Diaconus, *Vita Porphyrii*, 53 (ed. Grégoire & Kugener, p. 44)

אכסניה ('castellum modicum, infra se xenodochium')¹⁵⁶. עולה-הרגל אינו מזכיר נוכחות של חיילים, וייתכן שיש בכך הוכחה שאמנם כך היה המצב.¹⁵⁷ הקשר עם הכנסייה ברור. שיירות מסחר היו חייבות לשהות באכסניות.¹⁵⁸ עולה-הרגל המכונה אנטונינוס נסע דרך סיני בדרכו למנזר. הסראקאנים נזכרים בלבד. באותו זמן עמדו הם בעיצומה של חגיגה, שערכה מסחר או פשיטה. כשחזרו עולי-הרגל מהר-סיני, היה זה לאחר שנסתיימה החגיגה, ולכן ביכרו ללכת בדרך אחרת.¹⁵⁹ אין כל הזכרה של חיילים שליוו את עולי הרגל מתחנה אחת לאחרת. ייתכן, שעובדות אלה משקפות את המצב לאחר הרפורמה של יוסטיניאנוס, שביטלה את קיום ה-Limitanei. כן הדבר באשר לפפירוס קולט 89 מאותה תקופה, המזכיר סך שלושה Solidi ששולמו על-ידי קבוצת סוחרים קטנה 'לליווי הערכי שלקח אותנו להר הקדוש'.¹⁶⁰ למרות זאת, נלקח גמל אחד על-ידי הסראקאנים, בני אל-אודאיד.¹⁶¹ חופרי ניצנה הגיעו למסקנה, שתקופה של שגשוג ופריחה, שהחלה במאה החמישית, נמשכה עד לאחר פלישת הערבים.¹⁶²

אם כי ישנן די עדויות המצביעות על ליסטות שהטרידה את הנוסעים, הרי ברור שגורם זה לא מנע מעולי-הרגל וסוחרים לעבור במדבר. זאת, בין היתר, הודות לאמצעים המוצלחים למדי שנקטו השלטונות עד למאה השישית לערך. בדרכים הראשיות היו סידורי הבטחון תקיפים יותר. על כך ניתן ללמוד מקטע ב-*Itinerarium Egeriae*, לפיו לא היה צורך בליווי חיילים בדרך ציבורית. במחצית הדרך בין ירושלים ליריחו ניתן לראות עד היום מבצר גדול למדי. לפי אוסביוס, הוקם מבצר זה כדי להגן על נוסעים מפני שודדים, שגרמו לשפיכות-דמים תכופות בדרך ירושלים-יריחו.¹⁶³

בהקשר זה יש להזכיר את ה-Burgus (מיצד), הנזכר תכופות בטקסטים ספרותיים

- 156 על האחת ראה: Ps. Antoninus Placentinus, *Itinerarium*, 35 (CCSL, 175, 146-147): מחלוצה נמצא castrum in quo est xenodochium S. Georgi in quo habent quasi refugiam transeuntes vel heremitae stipendia' (מצודה בה נמצאת האכסניה בשם ג'ורג' הקדוש, בה הנוסעים זוכים למקלט והנזירים לארוחות). יש הטוענים (מאירסון [לעיל, הערה 113, המאמר השני], עמ' 170), כי זו היתה המצודה של ניצנה. על השנייה והשלישית ראה: Ps. Antoninus Placentinus, *ibid.*, 41 (CCSL 175, 150): בסיסה של פלוגת הפרשים של 'התאודוסיאנים הנאמנים ביותר' היה בניצנה במשך חלק מן המאה השישית. ראה קרמר (לעיל, הערה 132), ג, עמ' 5. תאריך הגעתה ושחרורה של היחידה אינו ידוע. זו היתה יחידה של רוכבי-גמלים (קולט [לעיל, הערה 132], מס' 37).
- 157 אחד נזכר ללא ספק בניצנה של המאה השישית — קולט (לעיל, הערה 132), מס' 31. בממשיח נתגלה ח'אן מחוץ לחומת העיר: A. Negev, 'The Nabataeans and the Provincia Arabia', *ANRW*, II, 8, p. 648, fig. 24, no. VIII (במהדורה העברית, א, עמ' 280 [תכנית מס' 9]; עמ' 288).
- 158 Ps. Antoninus Placentinus, *Itinerarium*, 39 (CCSL 175, 149) וראה מאירסון (לעיל, הערה 113, המאמר הראשון), עמ' 185-188.
- 160 קרמר (לעיל, הערה 132), 11. 22-23.
- 161 שם, 1. 35.
- 162 קולט (לעיל, הערה 132), עמ' 17 ואילך.
- 163 אוסביוס, אנומסטיוקן בתרגום הירונימוס, מהדורת קלוטרמן, 25. 10-14 (וראה לעיל, הערה 115): 'Maledomni... ubi et castellum militum situs est ob auxilia viatorum et Graece dicitur ἀνάβασις τοῦπῶν Latine autem appellari potest ascensus ruforum sive rubrantium, propter sanguinem illic crebro a latronibus funditur' (מאלדומני... שם נמצא גם מיצד עם חיילים לשם מתן עזרה לנוסעים והשם יווני אבל בלאטינית אפשר לקרוא "מעלה האדומים" בגלל הדם שנשפך שם לעתים קרובות בידי ליסטטים).

שאינן לקנא באברהם, שכן צא וחשוב מה היה כרוך במעבר הדרך מבבל לארץ-ישראל כימים ההם, בהשוואה לימי סוף המאה הרביעית. המרחק לא השתנה, אך תנאי הנסיעה היו שונים לגמרי. בימי כריסטוסטומוס היו תחנות-דרכים, ערים ונילות; הדרכים היו מרוצפות, ובערים היו קבוצות של אנשים מזוינים וממושמצים תחת פיקודם של קצינים משלהם. תפקידם היחיד היה אבטחת הדרכים. יתירה מזו, בכל מיל היה מיבנה, שבו חנו בלילה חיילים. הודות לעירנותם, היו הנוסעים בטוחים לגמרי מהתקפות שודדים. יוהאנס כריסטוסטומוס היה שבע-רצון, מה גם שהוא עצמו לא צריך היה לנסוע לבבל. הליסטים והשודדים לא הותירו לנו את סיפורם; אולם אל להם להיסטוריונים בני זמננו להניח, שאויבי האימפריה כולם שכנו מעבר לקו-גבול דמיוני, אשר אותם שאפו לחצות ככל מאודם.



M. Dunand, 'La Strata Diocletiana' ראה: M. Dunand, 'La Strata Diocletiana', *RB*, 40 (1931), pp. 227-248 (לעיל, הערה 4), עמ' 186-169. על ליסטות בדרך זו, ראה הכתובת שנדונה לעיל, הערה 144. היא נמצאה ככל הנראה בקטע של דרך זו, שעבר לפרובינקיה ערביה. על הדרכים והמצודות בסוריה ראה: A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie*, Paris 1934. גם כאן הדרכים והמצודות מתוארות כלימס', שמכוון להגנת הגבול. יוהאנס כריסטוסטומוס מתאר את תפקידו בעת העתיקה. ליסטות בעת העתיקה כמובן לא היתה מוגבלת לאזורנו. ראה: B.D. Shaw, 'Banditry in the Roman Empire', *Past and Present*, 105 (1984), pp. 1-52